

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2002

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

ISSN

1302-3543

İmtiyaz Sahibi

Bayram Yayıncılık Adına
Hasan BAYRAM

Editör

Ethem CEBECİOĞLU

Hakem Kurulu

Mustafa AŞKAR, Ethem CEBECİOĞLU, Mehmet DEMİRCİ,
Mustafa KARA, M. Erol KILIÇ, Turan KOÇ, Mustafa TAHRALI, Osman TÜRER,
Süleyman ULUDAĞ, Erhan YETİK, H. Kâmil YILMAZ, Abdülhakim YÜCE

Sorumlu Genel Yayın Yönetmeni

Ali ÇINAR

Yayın Kurulu

Ethem CEBECİOĞLU, Baki ADAM, Mehmet AKKUŞ,
Mustafa AŞKAR, İrfan AYCAN, Ali ÇINAR, Şamil DAĞCI, Zülfikâr GÜNGÖR,
Sabri HİZMETLİ, Mehmet ÖZDEMİR, Mehmet PAÇACI, İbrahim SARIÇAM,
Ahmet Nedim SERINSU, İdris ŞENGÜL, İsmail Hakkı ÜNAL, Ali YILMAZ

İdare Merkezi / Yazışma

Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU AÜ İlahiyat Fak. Beşevler/Ankara
Tel. (0 312) 212 68 00/229

Web Sitesi

www.tasavvufdergisi.com

e-mail

bilgi@tasavvufdergisi.com
tasavvufdergisi@yahoo.com

Dizgi / Teknik Hazırlık

tasavvuf

Kapak Tasarım

Sarakusta

Kapak

"Hac Vekâletnamesi", Mehmed b. Fadl Sincarî 951/1544-45, The Splendour
of Turkish Civilization Ottoman Treasures of the Topkapı Palace (Türk
Medeniyetinin İhtşâmı Topkapı Sarayının Osmanlı Hazinelele Sergisi),
Japonya 1988-1989

Baskı

Erkam Matbaacılık

tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi *bakemli* bir dergidir. Dergiye
gelen yazılardan yazarları sorumludur. Yayın hakları dergiye aittir. Yazılı izin
olmadan, hiçbir şekilde kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz. Gelen yazılar
yayınlanırsın, yayınlanmasın iade edilmez.

Altı ayda bir yayımlanır.

Yıl: 3 Sayı: 9 Temmuz-Aralık 2002

Fiyatı 7.500.000 TL. (KDV Dahil)

İşârî Tefsir ve

Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri

Ali AKPINAR

Doç. Dr., Cumhuriyet Ü. İlähiyat Fakültesi

Giriş

Tasavvuf kelimesi Hz. Peygamber devrinde kullanılmayıp, sonradan ortaya çıkan bir kelimedir. Kelimenin menşei hakkında serdedilen çeşitli görüşlere göre; kirlerden arınma manasına "safa" veya "safv" kökünden veya daima ön safta bulunan manasına "saff" kelimesinden yahut "Ashab-ı Suffe" ile irtibatlı olan anlamına bu kökten yahut da yün anlamına gelen "sûf" kökünden türetilmiştir. Kelimenin herhangi bir kökten türemediğini, lâkap olarak kullanıldığını söyleyenler de olmuştur.¹

Kelimenin ıstılahî manası ile ilgili olarak ise şu şekilde tanımlar yapılmıştır: Tasavvuf hakikatleri almak, insanların ellerinde bulunan şeylerden yüz çevirmektir... Nefsi Allah ile birlikte, O'nun istediği yere göndermektir. Daima Hakk ile beraber olmaktır... O, güzel ahlâk ve tamamıyla edebdir... Allah'ı zatı, isimleri ve sıfatlarıyla, isim ve sıfatlarının görünümeleri ile bilmek, ilmin gerçeklerini ve gerçeklerin tek hakikate nasıl döneceğini bilmektir.²

Birbirine yakın ve birbirini tamamlayan bu tariflerden de anlaşılacağı üzere tasavvuf, her ne kadar İslâm'ın ilk dönemlerinde bu isimle anılmasa bile, İslâm'ın özünde ve sahabenin hayatında mevcuttur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in zühd, takvâ ve ihsan kelimelerinde ifadesini kendini bulan sireti, onun yolunun yolcusu ashabın yaşayışları incelendiğinde görülür ki, onların sergiledikleri bu hayat ile mezkûr tanımlar aynı şeylerdir. Zira tasavvufun temeli sayılan zühd, takvâ ve ihsan kavramları aynı zamanda İslâm'ın da temelini oluşturan kavramlardan ve esaslardandır.

1 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, 3; Ateş Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, s. 58.

2 Zehebî, *age.*, c. III, ss. 3-4; Ateş, *age.*, ss. 8-9.

Dolayısı ile böyle bir hareketi tamamıyla Yunan ve Yahudi felsefesine, Hinduizme, Budizme veya Zerdüşliğe dayandırmak büyük bir haksızlıktır. Bunun yanında İslâm tasavvufuna hiçbir yabancı tesirin girmediğini savunmak da yer-sizdir. İlk asırda olmasa bile özellikle hicrî II. asırdan itibaren Hristiyan ruhbanlığının, Süryanice'den çevrilen Yunan felsefesinin, Hinduizm inançlarının tesirleri az da olsa tasavvufta görülebilir.³ Fakat bütün bunlara bakılarak, tasavvufu gerçek veçhesinden kasıtlı veya kasıtsız olarak dışarı çıkaran bir takım çevrelerin kısmi etkileri sebebi ile, İslâm kültürünün önemli bir yerine imzasını koymuş olan ve tarih boyunca nice insanın hidayet, ıslah ve daha zahid ve mütedeyyin bir hayat yaşamasına büyük katkısı olan, birçok büyük âlim başta olmak üzere nice büyüklerin içinde bulunduğu böyle bir hareketi tamamen inkâr etmek ve kaldırıp atmak asla mümkün değildir.

Tasavvuf hareketinin bu isimle anılmaya başlaması ise, hicri II. asırdadır. Sûfî ismi ile ilk adlandırılan şahıs da, *Ebu Haşim el-Kûfî es-Sûfî*'dir.⁴

Biz, bu çalışmamızda tasavvufî tefsir de denilen işârî tefsirin doğuşu, dayandığı deliller, makbûl bir işârî tefsirin özellikleri ve işârî tefsirin müfessirlere etkisi gibi konular üzerinde durduktan sonra, önemli bir işârî tefsir olan *Kuşeyrî*'nin *'Letâîfu'l-İşârât'* adlı eserinden kısaca bahsedeceğiz.

I. İşârî Tefsirin Doğuşu

İlk Müslümanlar ve onlara tâbi olanlar nazarında Kur'ân ilmi, 'Akl-ı Maâd' da denilen 'Kalbî imana' dayanan 'kalbî bir ilim/marifet idi. Bu ilim, hicrî II. asırdan itibaren aklî bir ilim hâline gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim ilk Müslümanları, nasıl ki şirk karanlıklarından tevhid aydınlığına manevî ilim, irfân, ahlâk ve insanlığın zirvesine çıkarmışsa, bugünün insanını da aynı şekilde aynı yolla zirvelere taşıyacaktır. Bu yüzden Kur'ân öncelikle ve özellikle bu açılardan anlaşılmaya çalışılmalıdır.⁵ Öte yandan insanın manevî gelişim ve tekamül yolları değişmediğinden, sabır, şükür, zikir, sevgi, rıza, merhamet, tevekkül, tevazu ve benzeri prensipler bugünün insanını da yakından ilgilendirmektedir. Bu prensipler ise hem Kur'ân'ın en temel prensipleridir, hem de tasavvufun.

İslâm'ın özünden kaynaklanan tasavvuf hareketinin İslâm ilimlerinin bir çoğunda tesirlerini görmek mümkündür. Özellikle tefsir ilminde tasavvufun ayrı bir yeri ve tesiri vardır. Zira tefsir bir anlamda, tasavvufun da temelini oluşturan Kur'ân ilmidir. Hz. Peygamber döneminde söz konusu olan tefsir ilminin genişleyip müstakil bir ilim hâline gelerek tedvin edilmeye başlaması ile birlikte, İs-

3 Cerrahoğlu İsmail, *Tefsir Tarîhi*, c. II, ss. 5-8.

4 Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 5; Zehebî, *et-Tefsir vel-Müfessirîn*, c. III, s. 4.

5 bk. Mustafa Tahralı, *Kur'ân ve Tasavvuf*, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları*, c. I, ss. 167-170.

lâm tarihinde kendini göstermeye başlayan her fırka, hak olsun batıl olsun görüş ve mezheplerini en sağlam kaynak olan Kur'ân'a dayandırma lüzûmunu hissetmişlerdir. Bu sebeple de her fırka Kur'ân âyetlerini özellikle kendi fikir ve görüşlerini desteklemede kullanmaya ve onları kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamaya başlamışlardır. Bu yöneliş, fikhî, mezhebî, içtimâî, edebî, ilmî pek çok tefsir ekolünün oluşmasını da beraberinde getirmiştir.

İşte tefsir ekollerinin bu oluşum safhasında mutasavvıflar da bir yandan kendi görüşlerine uygun düşen tefsirleri toplamaya, bir yandan da yaşadıkları zevk hâline göre âyetlerden manalar çıkarmaya başlamışlardır. Ve bu tefsire, ilk anda akla gelmeyen, fakat tefekkürle âyetin işaretinden kalbe doğan mana anlamına işârî tefsir adını vermişlerdir. Böylece diğer tefsir ekollerinin yanında mutasavvıfların da kendi görüşlerini yansıtan "işârî tefsir ekolü" doğmuş oldu.

Elde edilişine göre ilim, kesbî ve vehbî olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Bunlardan kesbî ilim, çalışıp çabalamayla elde edilen ilim; vehbî ilim ise, insanın çaba, niyet ve ihlâsına göre Allah tarafından kendisine bahşedilen ilimdir. Pek çok Kur'ân âyetinde bu ikinci ilim çeşidine işaret edilmiştir: İlmî tüm her şeyi kuşatmış olan, engin bilgi sahibi ve kaynağı olan Yüce Yaratıcı, "Size ilimden ancak çok az bir şey verildi."⁶ buyurarak bir taraftan insanın bilgisinin sınırlı olduğuna dikkat çekmekte, diğer taraftan da ilim kaynağına işaret etmektedir. Bir başka âyette de O, "Rabb'im ilimce beni artır, de"⁷ buyurarak Allah'tan ilim istemeyi emretmiştir. Zaten insanı ilimle donatan, ona bilmediklerini öğreten de O'dur. "Âdem'e tüm (eşyanın) isimleri(ni) öğretti."⁸ "Senin Rabb'in kalemle öğretendir. İnsana bilmediğini öğretti."⁹ "Rahman. Öğretti Kur'ân. Yarattı insan. Öğretti ona beyan."¹⁰ Bu âyetler, ister Allah'ın insana öğrenme yeteneği vermesi, bilgi sahibi olma imkânları bahşetmesi olarak anlaşılabilir; isterse ilk insan Hz. Âdem ve diğer peygamberler şahsında doğrudan insana bilgi öğreten olarak anlaşılabilir, bu âyetlerden başka bir de "ledünnî ilme" dikkat çeken âyetler vardır. Bunlardan biri, Hz. Musa peygamberin kendisine verilen ilimden yararlanmak için yorucu bir yolculuk yapıp bulunduğu ve kaynaklarımızda adının Hızır olduğu belirtilen kişinin ilmidir. Bu buluşma Kur'ân'da şöyle anlatılır: "Bu arada ikisi katımızdan kendisine bir rahmet verdiğimiz ve kendisine ilim öğrettiğimiz kullarımızdan birini buldular. Musa ona: 'Sana öğretileni bana hayra götüren bir bilgi olarak öğretmen için peşinden gelebilir miyim?' dedi."¹¹ Bir diğer örnek de

6 17 İsrâ/85.

7 20 Tâhâ/110.

8 2 Bakara/31.

9 96 Alak/4.

10 55 Rahman/1-4.

11 18 Kehf/65-66.

H. Süleyman'ın isteği üzere Sebe' Kraliçesinin tahtını çok kısa bir zamanda getiren, kimsenin sahip olduğu ilimdir. Bu kişi hakkında da Kur'ân şu ifadeyi kullanır: "*Kitabın bilgisine sahip olan biri: 'Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm' dedi.*"¹² Bu kişilerin vehbî ilim sahibi kişiler olduğu söylenebilir. Kur'ân, bu kişilerden bize bahsettiğine göre, bu kişilerin sahip olduğu bilgi çeşidi bizleri ilgilendirmektedir. Peygamberimiz (s.a.v.) de bir hadislerinde "Bildirdiği şeylerle amel eden kimseye Allah bilmediği şeyleri de öğretir"¹³ buyurarak sanki bu vehbî bilgi çeşidine işaret etmiştir. İşte konumuz olan işârî tefsirin bu ilme dayandığı söylenmiştir.

Sûfiler, yaptıkları riyazet ve ibadetler sonunda kendilerinin böyle bir ilme ulaştıkları görüşündedirler. Kazandıkları bu gizli bilgiyi herkes hazmedemeyeceği gibi, onları yanlış bir anlayışa sevkten kaçınmak için sûfiler, kalplerine doğan bu bilgiyi kapalı bir üslûp ile, remiz ve işaret yolu ile ifade etmişlerdir. Bundan dolayı da yaptıkları tefsire tefsir değil, işâret adını vermişlerdir. Bunun için tasavvûfî tefsire "işârî tefsir" denmiştir.¹⁴

Mutasavvıfların kendi yaptıkları tefsirleri, normal tefsirlerin içerisinde zikretmeyerek "işâret" adı altında ayrı isimlerle değerlendirmeleri ve tefsirlerine dikkat çekmeleri onların iyi niyetlerinin ve kültür seviyeleri düşük olan kimselerin âyetleri yanlış anlamamaları konusundaki hassasiyetlerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Başta felsefe olmak üzere, Kelâm ve Fıkıh ilminden istifade ederek ortaya çıkan tasavvûfî tefsirin, bu işe ehil olanların yanında, zaman zaman ehil olmayan birtakım kişilerin eline düştüğü de olmuştur. Bunun tabîî bir neticesi olarak da tefsir ilmi açısından sakıncalı olan bir kısım görüş, fikir ve yorumlar tasavvûfî tefsirin içine sızmayı başarmıştır. Ancak bu gelişme her zaman olduğu gibi yine dinin müdafileri durumunda olan değerli âlimlerimizi karşısında bulmuş, onlar da tasavvûfî tefsirin bu müspet ve menfî yönlerini göz önünde bulundurarak bu sahada yapılan tefsirleri iki grupta değerlendirmeyi zorunlu görmüşlerdir. Böylece de tasavvûfî tefsir İşârî ve Nazarî olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir:

A. İşârî Tefsir

İşârî Tefsir, yalnız sülûk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlam ve işaretlere göre Kur'ân'ın tefsiridir. İlk anda akla gelmeyen, fakat âyetin işaretinden kalbe doğan manalar söz konusudur,

12 27 Neml/40.

13 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, c. II, s. 365. Hadisdeki "Allah bilmediklerini ona öğretir" ifadesi; hem bilmediklerini öğrenme yolunu açar, bilmediklerini öğrenme işini ona kolay kılar diye; hem de Allah, bilmediği şeyleri o kimseye vehbî olarak lutfeder şeklinde anlaşılabilir.

14 Ateş Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 19.

bu çeşit tefsirde. Daha açık ifadeyle; Allah Teâlâ'nın görüş ufuklarını aydınlatması ile Kur'ân'ın sırlarına vakıf olan, yahut Cenab-ı Hakk'ın ilham ve fetih yolu ile zihinlerine ince/dakik manalar ilkâ ettiği sülûk ve mücahede erbabı ilim ehli kişilerin, zahirine uygun düşecek şekilde, ama zahirî manasının dışında Kur'ân'ı tefsir etmesidir.¹⁵

B. Nazarî Tefsir

Kur'ân'ı-Kerîm'i bir takım nazariyelere, felsefî görüşlere uygun düşecek biçimde yorumlamaktır. Bu tefsir çeşidinde, hedefi insanlığı hidayete erdirmek olan Kur'ân bu hedefinden uzaklaştırılarak; nazarî tefsir sahibi sūfînin kendi görüş, düşünce ve garazlarını takviye edip destekleme söz konusudur. Ki böyle bir te'vil kınanmıştır.

Meselâ bu çeşit tefsirler yapanlardan bazıları, Kur'ân âyetlerini, kendi nazariyelerini savunmak için kullanmışlardır. Bu nazariyeyi daha da ileri götüren bâtınîler "hulûl" nazariyesine kadar işi ilerletmişlerdir. "Reenkarnasyon"u Kur'ân âyetlerine dayandırmaya çalışan günümüzün bazı düşünürlerini de bu gruba katabiliriz.

Felsefî bir takım nazariyeler üzerine bina edilen ve Allah kelâmı hakkında zan, ihtimal ve tahminlere dayanan bu nevi tefsiri kabul etmenin mümkün olmadığı ortadadır.¹⁶

Hâlbuki yukarda tanımını verdiğimiz işârî tefsir, nazarî tefsirden tamamen ayrı olarak hem kabulü mümkün ve hem de tefsir ilmi içerisinde değerlendirilmesi söz konusudur. Zira işârî tefsir Kur'ân'ın zahirine uygun olarak yapılan ve Kur'ân'ı, indî görüşlere uydurma gibi bir sakatlığı bulunmayan bir tefsir çeşididir. Şu kadar var ki işârî tefsir herkesin değil sülûk ehli hakikat erlerinin yapabileceği ve anlayabileceği bir tefsir olması sebebiyle tefsir ilminde ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Tıpkı bir kısım âyetlerin belâğî bilgiler yahut bilimsel veriler ışığında yapılan yorumlarının, bu bilgi yahut bu verilere yabancı olan kimselerce anlaşılmasının zorluğu gibi; işârî tefsir de bu alanda yeterli alt yapıya sahip olmayanlara yabancı ve yavan gelebilmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için işârî tefsir ile, genellikle onunla karıştırılan nazarî tefsir arasındaki ayırıcı bariz farkları maddeler hâlinde sıralamamız yerinde olacaktır:

C. Nazarî ve İşârî Tefsir Arasındaki Farklar

İşârî tefsir mutasavvıfların riyazatuna dayanır. Bir takım öncel fikirler üzere bi-

¹⁵ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, s. 18; Sâbü'nî, *et-Tibyan fî Ulumi'l-Kur'ân*, s. 169; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 19.

¹⁶ Zehebî, *age.*, c. III, ss. 12-17; Menna' el-Kattan, *Mebâhıs fî Ulumi'l-Kur'ân*, s. 356.

na edilmez. Nazarî tefsir ise, düşünürün önceden zihninde yer etmiş fikirlerine dayanır.

İşârî tefsir sahibi, verdiği mananın dışında bir mananın olmadığını iddia etmez. Aksine önce zihne zahir mananın geleceğini ve nassların ona hamledileceğini, bununla birlikte bir de iç mananın da âyette gizli olduğunu söyler. Nazarî tefsir sahibi ise, âyetin kendi verdiği bâtinî manasından ayrı bir mana taşımadığını savunur.¹⁷

İşârî tefsirde Kur'ân'ın asıl amacı ile sûfinin verdiği mana birbiri ile çatışmaz. Çatışma olduğu takdirde Kur'ân'ın asıl amacı tercih edilir. Nazarî tefsirde ise, düşünürün amacı ile Kur'ân'ın amacı çelişebilir. Bu durumda düşünür, âyeti kendi amacı doğrultusunda yorumlar.

Genel olarak işârî tefsir Kur'ân ve İslâm'ın ruhu ile bağdaştığından alınır, kabul edilir ve Kur'ân'ın gizliliklerinin anlaşılmasında ondan istifade edilir. Nazarî tefsir ise genellikle Kur'ân ve İslâm'ın ruhu ile bağdaşmadığından, bazı ihtimalî tefsirlerin dışında kabul edilmez ve ona itibar edilmez.

Kur'ân'ın başından sonuna kadar tefsirinin yapıldığı işârî tefsirler vardır. Başından sonuna kadar Kur'ân'ın tefsirinin ele alındığı herhangi bir nazarî tefsir yoktur. Ancak bu nazarî tefsirlere *İbn Arabî*'ye nispet edilen *Kâşânî* tefsirinde, *Fütuhât-ı Mekkiye*'de, *Fusûsü'l-Hikem*'de rastlanabilir.¹⁸ Tabii ki bu ve benzeri eserlerde Kur'ân'ın ruhuyla bağdaşan açıklama ve fikirler de mevcuttur. Kültürümüzün içerisinde yer almış olan bu eserleri bütünüyle reddetmek tutarlı bir davranış olmasa gerekir. Şu kadar var ki, sayılan bu özelliklere sahip eserler daha dikkatli bir şekilde okunmalıdır.

Burada şu hususu belirtmekte yarar vardır: İşârî tefsir Kur'ân âyetlerinde zahirî mananın ötesinde bâtinî manalar arama teşebbüsünden ortaya çıkmıştır. Yani o, Kur'ân'ın bâtinî manalar yönü ile tefsiridir. Öyle olunca Kur'ân'da zahirî manaların yanında bir de bâtinî manaların varlığını kabul edip etmemede söz konusu olan ihtilâflar ile, bâtinî manaların kabul edilebilmesi için gerekli olan şartları kısaca serdetmek yerinde olur kanaatindeyiz:

D. Kur'ân'da Bâtînî Bir Takım Manaların Varlığı

Kur'ân'da bâtinî manaların varlığını kabul etmeyen Zahirîler -ki onlar hakkında *İmam-Gazzâlî*, "Haşvîler" tabirini kullanır- varsa da genel olarak ehl-i sünnet âlimleri bunu kabul etmektedirler. Bu konudaki deliller ilerde zikredilecektir. Bu konuda *İbn Teymiyye* şunları söyler:

Bâtın ilmi iki çeşittir:

Zahire muhalîf bâtın: Bu nevi bâtın bâtül olup bu şekilde, zahire zıt bâtın ol-

17 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, s. 18; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, ss. 19-20.

18 Zehebî, *age.*, c. III, s. 17; Ateş, *age.*, ss. 19-20; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, ss. 8-10.

duğunu iddia eden kimse ya mülhîd, ya zındık yahut cahil veya sapıktır.

Zahire uygun bâtin: Bu çeşit ilmi bâtin, kendi arasında ikiye ayrılır:

Kur'ân'ın zahirine uygun olan, Kur'ân ve hadis lâfızlarından çıkarılabilen manalardır. Ancak bu lâfızlarla bizatihî o manalar kastedilmemiştir. Bunun için bu manalara "ışarât" denir. Bu lâfızlarla sadece bu manalar kastedilmiştir, demek Allah'a iftiradır.

Lâfızların delâleti ile değil de kıyas yolu ile böyle birtakım manalar çıkarmaktır. Fakihlerin kıyas dediklerine sūfîler "ışaret" ismini vermişlerdir. İşaret de kıyas gibi doğru da olabilir, batıl da.¹⁹

İbn Teymiyye'nin bu açıklamaları temelde bâtinî manaların kabul edilebilmesi için bir kısım şartlar ortaya koyan âlimlerle benzerlik arz etmekte ve neticede aynı noktada birleşmektedir. Bu konuda ileri sürülen şartlar ise şunlardır:

Çıkarılan bâtinî mananın zahirî manaya aykırı olmaması.

Başka bir yerde bu mananın doğruluğunu destekleyen şer'î bir delilin bulunması, âyette bu manayı hissettiren bir işaretin olması.

Verilen bu manaya, şer'î veya akli bir muanızın bulunmaması.

Verilen mananın tek mana olduğu şeklinde bir iddianın bulunmaması.

İbn Kayyim bu dört şartla birlikte ışârî tefsir yapmakta bir sakınca olmadığını söylerken, *Menna' el Kattan* da bu şartlara riayet ederek yapılacak istinbatın güzel bir istinbat olacağını belirtir.²⁰

Ancak mutasavvıfları, bâtinî manalara mezheplerini bina ettiren "Bâtinîler" ile kanştırmamak gerekir. Zira mutasavvıfların bâtinî manaları çıkarmaları ile, Bâtinîler arasında temelde bir kısım usûl farklılıkları vardır. Bunlar iyi bir şekilde bilinmezse mutasavvıflar itham ve iftiralara hedef olmaktan kurtulamazlar. Aradaki farkları özetleyecek olursak:

Mutasavvıflar bâtinî mana veriyorlarsa da, zahirî manayı tamamen hükümsüz addetmemekte ve üstelik şeriatın doğru anlaşılması için gerekli görmektedirler. Batıniler ise özellikle şeriatı bertaraf etmek için, "tefsirden murad zahir değil bâtındır" tezini savunmaktadırlar.

Mutasavvıflar çok defa bâtinî manayı, zahirî manayı nefyedecek şekilde kullanmazlar. Batınîlerin temel maksatları ise budur.²¹

Bu açıklamalardan sonra âyetlerden çıkarılan bâtinî manalarla ilgili şu örneklerle bakalım:

Usûlüne uygun olarak çıkarılan bâtinî manalara örnek:

19 İbn Teymiyye, *Kültüb ve Resâil ve Fetevâ İbn Teymiyye*, c. XIII, ss. 235-236; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 20; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 12.

20 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, ss. 24, 43; M. el-Kattan, *Mebâbıs fî Ulumi'l-Kur'ân*, ss. 257-258; Sâbûnî, *et-Tibyan fî Ulumi'l-Kur'ân*, s. 175; Ateş, *age.*, s. 21; Cerrahoğlu, *aynı yer*.

21 Cerrahoğlu, *age.*, c. II, s. 11.

Bakara sûresi 22. âyeti olan "Artık bile bile Allah'a eş koşmayın" ifadesinden mutasavvıf Sehl et-Tüsterî şu manaları çıkarmıştır:

"Bunun manası, Allah'a zıtlar/karşıtlar koşmayın. Karşıtların en büyüğü ise, sürekli kötülükleri isteyen ve Allah'ın hidayeti olmaksızın zevklerinin peşine düşen nefistir."

Arapların nefse tapmadıkları göz önünde bulundurulursa, âyette geçen "endad" (eşler) kelimesinin zahirinden "nefs" ve zikredilen manaları çıkarmak zor görünmektedir. Ancak bu anlayışı geçerli kılan sebepler de yok değildir. Şöyle ki; nidd (çoğulu endad), kişiyi Rabbinden ve O'na kulluktan alıkoyan şeydir. "Nefs-i emmare" (Sürekli kötülükleri arzulayan nefis) de sahibini Allah'a kulluktan alıkoyduğu için, nidd kelimesinin kapsamında değerlendirilebilir. Öte yandan âyet, öncelikli olarak müşriklere seslenmekte ise de, Müslümanları da içine alabilir. Müslümanlar için onları Allah'a kulluktan alıkoyan şeylerden ilk akla gelen putlar değil, onların kötü tutkularla dolu nefisleridir. Nitekim, Kur'ân'ı-Kerîm'de bu anlayışı destekleyen başka âyetler de vardır.²²

Usûlsüz olarak çıkarılan bâtınî manalara örnekler:

Besmele'yi oluşturan harfler hakkında yaptığı açıklamalarında *et-Tüsterî* şunları söylemektedir:

"Besmele'nin başındaki "bâ" harfi Bahau'llah'a (Allah'ın güzelliği), "sin" harfi senau'llah'a (Allah'ın yüceliği), "mim" harfi mecdullah'a (Allah'ın ululuğu), "Allah" ifadesi O'nun tüm isimlerini içerisine alan ism-i a'zam'a... delâlet eder."

Yine o, Kur'ân'daki huruf-i mukattaa (hece harfleri) hakkında şu açıklamaları yapar: "Kur'ân'da geçen Elif Lâm Mim ifadesindeki "elif" vahdaniyet (birlik) elifi, "lâm" Allah'ın lütfuna işaret eden Lâm, "mim" ise O'nun mülküne işaret eden Mim'dir."

Dikkat edilirse, bu harflerden adı geçen anlamları çıkarmak oldukça güçtür. Çünkü, tek bir harf ile bir kelimeye işaret etmek Arapça'da söz konusu değildir. Arap şiirinde geçen benzer anlatım tarzları, şiirde geçen delillere dayanır. Yukarıdaki harflerin geçtiği âyetlerde, bu harflerin adı geçen anlamlara geldiğine işaret eden bir delil olduğu söylenemez. Böyle bir delil olsaydı onlar tefsirlerimizde zikredilirdi.²³

Yine *Tüsterî*, Âl-i İmran sûresi 96. âyetini açıklarken şunları söyler:

"Âyetin zahîrî manası; insanlar için kurulan ilk ev/mabet, Mekke'deki Kâ'be'dir. Bâtınî mana ise, Allah'ın kalplerine tevhid yerleştirdiği kimselerin inandığı Peygamber'dir."²⁴

22 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, ss. 25-27. bk. Tevbe 31; Furkan, 43.

23 Zehebî, *age.*, c. III, ss. 27-30.

24 Başka Örnekler için bk. Zehebî, *aynı eser*, c. III, ss. 23-32, 43-44; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'ân*, c. II, s. 236.

Verilen bu birkaç misalden de kolayca anlaşılacağı üzere bu grup anlayışlar, tamamıyla usûlsüz olarak kelimelerden çıkartılan anlayışlar olup gramer kaide-leri ve diğer deliller ile bağdaşmamaktadır. Bu yüzden bu kabil manaların kabul edilmesi mümkün değildir. Hatta bunları savunmak, bunları öne çıkarmak sahi-bini mühlhitliğe ve anlam tahrifine kadar götürebilir. Nitekim Fussilet Sûresi 40. âyetinde geçen "ilhad" kelimesini *İbn Abbas*, "sözü yerli yerince kullanmamak-tır, asıl manasının dışına taşımaktır"²⁵ şeklinde anlayarak bu sapmalara dikkat çekmiştir.

E. İşârî Tefsirin Dayandığı Deliller

a. Kur'ân'ı-Kerîm'den Deliller:

Yukarıda da temas edildiği gibi işârî tefsir, tasavvûfî hareketin zuhuru ile or-taya çıkan yeni bir akım değildir. Aksine Saadet Çağı'ndan beri var olan bir ha-rekettir. İşârî tefsire işaret eden bu konuda varid olmuş bir hayli hadis, sahabî ve tâbiî kavli vardır. İşârî tefsir ekolünün sahipleri bu konudaki bir kısım Kur'ân âyetlerini, hadisleri ve diğer kavilleri kendi yollarına delil olarak ileri sürmüşler-dir. Şimdi bu delilleri özet olarak serdetmeye çalışalım:

Her şeyden önce pek çok âyette Kur'ân'ı-Kerîm üzerinde ince ince ve derin-lemesine düşünüp anlama emredilmiştir: "O kavme ne oluyor da hemen hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar."²⁶ "Hiç mi Kur'ân'ı tedebbür etmiyorlar/inceden inceye düşünmüyorlar?"²⁷ "Zira onlar anlamayan kimselerdir."²⁸ "Onlar Kur'ân'ı iyiden iyiye anlayıp tanımazlar mı? Doğrusu onların kalpleri üzerinde kilitler var-dır."²⁹ Bu ve benzeri pek çok âyette Kur'ân üzere uzun uzun ve derinlemesine düşünme emredildiği açıktır. Kur'ân insan içindir ve her insan onun muhatabı-dır. İnsanların aklî seviyeleri ve eğilimleri ise farklı farklıdır. Bu yüzden belli bir alt yapı ve ön hazırlığa sahip olsalar bile insanların bu farklı anlayış ve eğilimle-ri, Kur'ân'ı tedebbür ve tefekkür eylemlerinin de farklı sonuçlanmasına yol aç-a-caktır. Düşünce, yaklaşım ve anlayışları standart ve dar kalıplara sıkıştırmak ise mümkün değildir. Bu Kur'ân'ın de istemediği bir şeydir. Bilginin kaynakları ko-nusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Akıl, duyular ve mütevatir haber yanın-da; insanları çok yakından ilgilendiren ilhâm, rüya, diğer hislerin ise bilginin kaynağı olup olmaması çokça tartışılmıştır.³⁰ Ama sonuçta keşif, ilham, marifet ve bunlarla yakınlığı bulunan basiret, feth, firaset, havâtur, ilm-i ledün, mükâşefe,

25 Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. II, s. 236; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, ss. 31-32.

26 4 Nisa/78.

27 4 Nisa/82.

28 59 Haşr/13.

29 47 Muhammed/24.

30 Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, ss. 25-46.

müşahade, muhadese, rüya, tecelli, yakîn, vârid gibi kavramlar tasavvuf ehlinin bilgi edinme yolları olagelmıştır.³¹ Konuyla ilgili tartışmalar, insanların düşüncelerinin oluşmasında bu kaynakların rolünü azaltmamıştır.

Bir başka âyette de şöyle buyurulmuştur: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın, muhakkek sizin için müsahhar kıldığını, zahir ve bâtin birçok nimetlerini sizin üzerinizde bol bol tamamladığını görmediniz mi?"³²

Bu âyette ise, insanlara lütfedilen zahir ve bâtin nimetlerin içerisinde nimetlerin en büyüğü olan Kur'ân'ı değerlendiren âlimler, âyetle bâtinî manaların da çıkarılmasının gereğine işaret edildiğini söylemişlerdir.

Yine Kur'ân'da kıssaları anlatılan kendilerine Allah katından ilim verilmiş olmakla, sıradan insanların bilmediklerini bilen ledünnî ilim sahibi Hz. Ya'kub (a.s.),³³ Hz. Musa (a.s.)'nın kendisiyle buluşup ilminden nasiplenmek için yorucu yolculuklara katlandığı zat (rivâyetlere göre Hızır (a.s.),³⁴ Hz. Süleyman (a.s.)'a göz açıp kapatuncaya kadarki bir anda Belkıs'ın tahtını getirmeye kâdir zat³⁵ (rivâyetlere göre veziri Asaf b. Berhıya) ve benzeri kişilerin, Allah'ın kullarından dilediklerini katından ilim vererek birtakım gizli manalara muttalî kıldığını delil getirildiğini görmekteyiz.³⁶

b. Sünnetten Deliller:

Bu konuda sahih, zayıf ve hatta mevzû olduğu söylenen pek çok rivâyet delil olarak kaynaklarımızda yer almıştır. Biz, burada bunlardan bir kaçını vermekle yetineceğiz:

"Eğer siz benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız. Döşekte kararınız kalmaz, dağlara çıkardınız."³⁷

"İlimler arasında sedef içerisinde saklı inci gibi bir ilim vardır ki, onu Allah'ı bilen âlimlerden başkası bilemez. Onlar onu söyledikleri zaman Yüce Allah'a karşı gururlu olanlardan başkası onları inkâr etmez."³⁸

"İlim ikidir: Biri kalpteki ilim ki, faydalı ilim budur. Diğeri ise dilde kalan ilimdir ki, bu da Allah'ın insanoğluna karşı delil kıldığı ilimdir."³⁹

"İlim ikidir: Biri dinlerin ilmi, diğeri de bedenlerin kazandığı kesbî ilim."⁴⁰

31 bk. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretileri*.., ss. 283-329.

32 31 Lokman/20.

33 bk. 12 Yusuf/96.

34 bk. 18 Kehf/65.

35 bk. 27 Neml/40.

36 Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, s. 19; Ateş, *İşârî Tefsir Okutlu*, ss. 27-28.

37 Buhârî, Kusûf 2, Tefsiru Sûre V, 12, Nikâh 107, Rikâk 28.

38 Münavi, *Feyzû'l-Kadir*, c. IV, s. 326; el-Münzirî, *et-Terğîb ve'l-Terbîh*, c. I, s. 58; Kelabazî, *Ta-ârrıf*, s. 131. (Zayıf)

39 Dârimî, *Sünen*, c. I, s. 114; Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, c. VII, s. 321.

40 Aclunî, *Keşfü'l-Hafa*, c. II, s. 89 (Mevzu olduğu söylenmiş).

Peygamberimiz'e ilm-i bâtın'dan soruldu da şöyle buyurdu: "Onu Cebraîl'e sordum, o bana şöyle cevap verdi:

'O benimle alhababım, evliyam ve asfiyam arasında olan bir sır olup ben onu onların kalplerine ilka ederim. Ne mukarreb bir melek ve ne de bir Peygamber ona muttali olamaz."⁴¹

"İlm-i Batın Allah'ın sırlarından bir sır, O'nun hükmünden bir hükümdür ki Allah onu kullarından dilediğinin kalbine ilka eder."⁴²

"Sizden önce İsrailoğulları arasında Peygamber olmadıkları hâlde kendileri ile konuşulan/kendilerine ilham olunan kimseler vardı. Eğer benim ümmetimden de onlardan varsa o, Ömer'dir."⁴³

Bu konuda rivâyet edilen haberlerin bir kısmı zayıf ve hatta mevzû oluşlarıyla eleştirilse bile sahih olanlarından rahatlıkla Allah'ın bir kısım kullarını seçerek yahut ileri düzeyde bir cehd ve zühd ile hak ederek ledünnî, vehbî ilimlerle mücehhez kıldığı ve kılabilceği anlaşılabilir. İşte bu seçkin kimseler Kur'ân'ın inceliklerine, bâtınına vâkif olabilir, işârî bir takım tefsirler yapabilirler.

Bu hadislerin yanında bir de, Kur'ân âyetlerinin zahirî manaları yanında bâtınî manalarının olduğunu bize haber veren değişik varyantlarla rivâyet edilmiş hadisler mevcuttur:

"Kur'ân'ın bir zahiri, bir bâtınî, bir haddi ve bir de matlâı vardır."⁴⁴

"Kur'ân arşın altındadır. Onun, kulların hüccet yaptığı zahiri ve bâtını vardır."⁴⁵

"Kur'ân yedi harf üzerine indirildi. Ondaki her harfin bir zahiri bir bâtını vardır. Yine her harfin bir haddi ve bir matlâı vardır."⁴⁶

Hadislerde geçen konumuzla ilgili olan "zahr-zahir", "batn-bâun" kelimeleri hakkında serdedilen görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Onun zahiri, onun lâfzı; bâtını ise te'vilidir... Geçmiş milletler hakkında Allah'ın anlattığı kıssalar onun zahiri; sonrakilerin bu kıssalardan ibret alması onun bâtınıdır. İlim ehli için zahir olan manalar onun zahiri; Allah'ın hakikat ehline müyesser kıldığı manalar da onun bâtınıdır... Bu konuda söylenenlerin en güzeli ise İmam Zehebî'nin şu açıklamasıdır: Apaçık bir Arapça ile inen Kur'ân'ın mücerred Arapça ile anlaşılan manaları onun zahiri; lâfız ve terkiplerin ötesinde Allah'ın kastettiği maksat ve garaz da onun bâtınıdır."⁴⁷

41 Acluni, *Keşfü'l-Hafa*, c. II, s. 89 (Mevzu olduğu söylenmiş)

42 Münavi, *Feyzû'l-Kadir*, c. IV, s. 326 (Zayıf)

43 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 6, Enbiyâ 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. VI, s. 55.

44 Babanzade, *Sahib-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, c. I, s. 51; Ateş, *age.*, s. 30.

45 Suyûtî, *el-İlkan fî Ulumi'l-Kur'ân*, c. II, s. 236; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, ss. 19-20.

46 Taberî, *Camîu'l-Beyan*, c. I, s. 9; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânü'l-Azim*, c. I, s. 347, c. 1, s. 529. Konuyla ilgili diğer hadisler ve bunların değerlendirilmesi için bkz. Yıldırım Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretileri...*, ss. 304-329.

47 Zerkeşî, *el-Bürhan fî Ulumi'l-Kur'ân*, c. II, s. 169; Suyûtî, *age.*, c. II, s. 236; Zehebî, *age.*, c. III, ss. 20-23.

Bu ve benzeri hadisler de, Kur'ân'ın âşikar olan zahîrî manasının ötesinde bâtunî manalarının da olduğunu bize sarahatle beyan etmektedir. Ancak buradan hareketle Kur'ân'ı asıl iniş gayesinden uzaklaştıran ve onun hükümlerinin yanlış anlaşılmasına sebep olan bir kısım garip ve acayip bâtunî manalar çıkarmaya çalışmak kesinlikle fayda yerine zarar getirir. Nitekim bu konu üzerinde yukarıda durulmuştu. Sonuç olarak işârî tefsir, bir adı da el-Bâtın⁴⁸ olan Yüce Allah'ın kelâmındaki, bu ilmin tecellilerini arama ve anlama gayretinden neşet etmiştir. Yüce Allah'ın el-Bâtın sıfatı, O'nun gerçek mahiyetiyle bilinemeyeceğine, eser ve âyetleriyle bilindiği hâlde, zatının gizli olduğuna, O'nun her şeyi ilim ve kudreti ile kuşatmış hâlde, kendisinin asla kuşatılamayacağına işaret eder.⁴⁹ Evet O, Bâtın'dır. İlim ve hikmeti gizli bir hazinedir. O'nun zatını ve sıfatlarını gerçek anlamda, tam olarak kavramak beşer aklıyla mümkün değildir.⁵⁰ Ama O'nun bu gizliliği, merak saikiyle donanmış olan insanı, âdeti tahrik etmiş; O'nu tanımak, O'nu bulmak, O'nu görmek ve O'nun kevnî ve vahyî âyetlerini bütünüyle kavramak için çalışıp çabalamaya sevk etmiştir. Hz. İbrahim peygamberin, "İlâhî, ölüleri nasıl diriltirsin?"⁵¹ sorusunda da; Hz. Musa peygamberin "Allah'ım bana kendini göster de bir göreyim!"⁵² talebinde de bu merak ve arayışın izlerine rastlamak mümkündür. Burada şunu da söylemekte yarar vardır: İnsanların merak ettikleri şeyler de farklı olabilir, merak ettikleri şeylere getirilen açıklamalarla ikna oluşları da birbirinden farklı olabilir. Birinin aşırı ilgi duyduğu bir şey, bir başkasının hiç ilgisini çekmeyebilir. Birini ikna eden bir açıklama, diğerini ikna etmeyebilir. İşârî/bâtunî açıklamaları da bu kategoride değerlendirmek gerekir.

c. Sahabeden Gelen Rivâyetler

Gerek yukarıdaki hadislerin manalarına yakın manada sahabeden gelen haberler ve gerekse sahabenin ileri gelenlerinin âyetlerden zahirin ötesinde çıkarmış oldukları manaların mevcudiyeti Kur'ân'dan usûlüne uygun olarak bâtunî manaların çıkartılabileceğine delil ve işaretlerdir. Şimdi bunlardan bazılarını görelim:

Hz. Ali (r.a.) "yalnız Fatiha sûresi hakkında yetmiş deve yükü kitab yazabileceğini" söyleyince, yanında bulunan Ebu Cuhayfe "Yanınızda Kur'ân'dan başka bir vahiy mi var?" diye sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: "Hayır, ancak Allah bir kula, kitabı hakkında üstün bir anlayış verirse o başka."⁵³ Hz. Ali'nin bu sözü,

48 "O her şeyden öncedir (el-Evvel); kendisinden sonraya hiçbir şeyin kalmıyacağı sondur (el-Âhir); varlığı aşıkardır (ez-Zâhir); gerçek mahiyeti insan için gizlidir (el-Bâtın). O her şeyi bilir." 57 Hadid/3.

49 bk. Rağıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 67.

50 bk. Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, ss. 531-532.

51 2 Bakara/260.

52 7 A'raf/143.

53 Gazzâlî, *İhyâü Ulûmî'd-Dîn*, c. II, ss. 301-302; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. I, s. 59 ve c. III, s. 39.

biraz mübalâğalı bir ifade olsa bile, onun Kur'ân âyetlerini son derece veciz ve anlamlı bularak, kısa bir sûresinden bile pek çok şeyi anlayabildiğini söyleyebiliriz. Nitekim büyük tefsirci *Fabreddin Râzî* de sadece Fatîha sûresinden on bin mesele çıkarabileceğini⁵⁴ söyler ve bu sûreye tefsirinde tam bir cilt ayırır.

Dabhak'ın rivâyet ettiğine göre *Tercümânu'l-Kur'ân olan İbn Abbas* şöyle demiştir: "Kur'ân bölümler ve ilimler ihtiva eder. Onun zahîrî ve bâtunî yönü vardır. Onun ilginçlikleri bitmez tükenmez. Onun sonuna erişilmez..."⁵⁵

Ebu'd-Derda'nın ise şöyle dediği rivâyet edilir: "Bir kimse Kur'ân'ı çeşitli yönleriyle tanımadıkça manasını anlayamaz."⁵⁶

Bu ve benzeri sözler bize Kur'ân'ın zahîrî manası yanında bâtunî manalarının da olduğunu haber vermektedir. *Ebu Hüreyre* (ra.) bu konuda şöyle demektedir: "Allah Rasulünden iki kab ilim öğrendim. Birisini yaydım. Ötekine gelince onu yaysaydım şu boğazım kesilirdi."⁵⁷ *Ebu Hüreyre*'nin bu sözü, onun sahip olduğu bilgi birikiminin herkes tarafından anlaşılamayacağı, yahut yanlış anlaşılabilceği anlamına gelmektedir.

Ashabın Kur'ân'dan zahirin ötesinde manalar çıkarmalarına gelince: *Buhârî*'de rivâyet edilen bir habere göre, *İbn Abbas* şunları söylemektedir: "Ömer, beni *Bedir*'de bulunmuş yaşlı başlı insanların meclisine alırdı. Onlar; Bunu niye aramıza alıyorsun, bizim bunun yaşında çocuklarımız var, derlerdi de o şöyle cevap verirdi: 'Siz öyle bilin bakalım.' Sonra beni, onlara kabul ettirmek için şunu sordu: 'Şu Nasr sûresinin ilk âyetinden ne anlıyorsunuz?' Onlardan kimi Allah bize fetih ve yardım ettiğinde, O'na hamd ve istiğfar etmekle emrolduğumuzu anlıyoruz, gibi şeyler söyledi, diğer bir kısmı ise bir şey söylemeyip sustular. Ömer bana yönelerek 'Sen de mi aynı kanaattesin?' deyince, dedim ki: 'Hayır oradaki yardım ve fetih Allah Rasulü'nün eceline işaret etmektedir...' Ömer dedi ki: 'İşte bu âyet hakkında ben de bunun bildiğinden başkasını bilmiyorum.'⁵⁸ Bu habere göre, âyetle bir açıklık olmadığı hâlde, *İbn Abbas* işaret yoluyla âyetten Hz. Peygamber'in ecelinin yaklaştığını çıkarabilmektedir. Çünkü dinin insanlara ulaşması ve onların akın akın dine girmesiyle Hz. Peygamber'in görev süresi sona yaklaşmaktadır.

Yine Mâide sûresi üçüncü âyetinde açıklanan "Bugün sizin dininizi tamamladım" âyeti indiginde ashabın çoğu sevinirken Hz. Ömer bu âyetle Allah Rasulü'nün vefatının yaklaştığını sezerek ağlamış ve: "Bir şey kemale ulaştıktan sonra eksiklik başlar" buyurmuştur.⁵⁹

54 bk. Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, c. I, s. 3.

55 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, c. III, s. 20.

56 Aynı eser, c. III, s. 30.

57 Buhârî, İlim 42

58 Zehebî, *age.*, c. III, s. 21.

59 Aynı eser, c. III, s. 20.

Bu ve benzeri rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere, ashab, birbirlerinden farklı olarak Kur'ân âyetlerinden zahirin dışında birçok manalar çıkarmışlardır. Bir çoğunun anlayamadığı, çıkaramadığı manaları, onlardan biri çıkarabilmiştir. İşte bütünü bunlar da Kur'ân'ın bâtinî bir kısım manalarının olduğuun kanıtıdır.

d. Diğer Açıklamalar

Söz buraya gelmişken, burada diğer disiplinlerin konu ile ilgili açıklamalarına da kısaca temas etmekte yarar vardır:

Şatıbî, Teftazanî, İbn Salab, İbn Ataullah gibi âlimler tasavvuf ehlinin Kur'ân tefsiri ve âyetlerden bâtinî manalar çıkarma konusunda, onlara hüsnî-zanla bakarken; onların bu şekildeki açıklamalarının ancak Kur'ân, Sünnet ve nassların zahirine uygun olduğu takdirde kabul edilebileceğini beyan etmişlerdir.⁶⁰

Gazzâlî, İhya'sında; işârî tefsirlerdeki garib, ilginç, yanlış anlaşılabilen açıklamaların varlığına dikkat çekerek meselede hassas davranılmasının gereğini vurgulamakta ve bu mevzuda düşülen bariz hataları örneklendirmektedir. *Gazzâlî*, bir taraftan gramer kaidelerine dayanılarak yapılan Kur'ân'ın zahirî tefsirini güzelce bilmeden, Kur'ân'ın bâtinî manalarına inmenin, onun esrarını anlamının imkânsız olduğunu söyler; bir yandan da Kur'ân âyetlerini anlamada zahirî tefsirin yeterli olmadığını, mükâşefe ilimlerinin derin ve engin denizinden yararlanmanın gerekli olduğunu ve bu bilgilerin asla zahirî tefsire ters düşmeyeceğini sözlerine ekler.⁶¹

Suyûtî de *İtkân*'ında, Allah'ın kalblerini bir takım manalara açtığı kimseler tarafından yapılan işârî tefsirin zahirle çatışmayacağını, zira onların ileri sürdükleri işârî manalardan başka hiçbir mana kabul etmeme gibi bir saplantılarının olmadığını insaf ölçüleri içerisinde ele almaktadır.⁶² Yine *Suyûtî*, âyetlerin zahirini bilmeden batınlarına ulaşmanın mümkün olamayacağını, böyle bir iddiada bulunan kimsenin eve kapıdan geçmeden girebileceğini söyleyenden farksız olduğunu söyler.⁶³

Zerkanî, işârî tefsirlerin herhangi bir kayıt ve sınır olmadan hayal ile hakikatın, batıl ile hakkın karışık bir şekilde olabileceğine işaret ederek şek ve şüphelere düşmemek için bu tefsirlerden uzak durulmasını, onlara karşı hassas olunmasını, kitab, sünnet ve onların usûlüne uygun şerhleri varken bunlara fazla iti-

60 Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. II, ss. 235-237; Ayrıca bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mîfessîrîn*, c. III, ss. 32-36.

61 Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. II, ss. 305-307; 313-314; es-Sâbûnî, *et-Tibhyan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, ss. 176-177.

62 Suyûtî, *age.*, c. II, s. 237.

63 Aynı eser, c. II, s. 287; Zerkeşî, *age.*, c. II, s. 155.

bar edilmemesini, böylelikle elde bulunan en hayırlıların daha düşük seviyede bulunanlarla değiştirilmemesini tavsiye eder.⁶⁴

Bu konuda yapılan en güzel değerlendirme ise *Taftazani*'ye aittir. O *Nesefî*'nin *Metn-i Akaid*'inde geçen; "Nasslar zahirlerine haml edilir. Onlardan Bâtınîlerin iddia ettiği bir takım manalara yönelmek ilhad ve küfürdür." ibaresine şöyle açıklık getirmektedir:

"Allah Teâlâ hakkında, zahirinden cihet, cismaniyet anlaşılan âyetlerde olduğu gibi zahirinin dışına çıkarmaya kat'î bir delil olmadıkça nasslar zahirinin dışına hamledilmez. Kaldı ki mezkûr âyetler muhkem olmayıp müteşabihdir... Âyetleri tamamıyla bâtınî manalara hamledenler Bâtınîler olup onlara göre; 'nasslardan kasıd zahirleri değil, aksine onların bâtınî manalarıdır. Onları da ancak muallem olanlar bilebilir.' Mülhid Bâtınîlerin bu görüşleri ile maksatları şeriatı tamamen ortadan kaldırmaktır. Ancak bazı hakikat ehlinin zahib olduğu gibi; nasslar zahirlerine haml edilirler, bununla beraber onlarda sülûk erbabına açılan ve zahirle bağdaşabilen gizli bir takım işaretler de vardır ki, bunlar kâmil iman ve irfanın kendisidir."⁶⁵

Görüldüğü üzere *Taftazani*, işârî tefsir konusunda söz konusu olabilecek müsbet ve menfi iki hareket arasındaki farkı bariz bir şekilde açıklamaktadır. Birini ilhad ve küfür olarak değerlendirirken, diğerini salt iman ve gerçek irfan olarak değerlendirmiştir.

Buraya kadar görüşlerine kısaca yer verdiğimiz âlimler tasavvuf ehlinin, zahir ehlinin ulaşamadığı bir kısım gizli manalara ulaşmasının mümkün olabileceğinde birleşmekte ve fakat bu konuda düşülebilecek hatalara hassasiyetle dikkat çekmektedirler. Son olarak tasavvuf ehlinin ilim anlayışını onlardan biri olan *Ke-labâzî*'nin şu sözleriyle ortaya koymuş olalım:

"İnsana lâzım olan ilk şey, Kur'ân, Hadis ve selef-i salihin'in üzerinde ittifak ettiklerini uygun bir biçimde ve ehl-i sünnet vel-cemaatin tuttuğu yolun doğruluğunu kesinlikle öğrenecek miktarda tevhid ve marifet ilmini sağlam olarak bellemektir... Tevhid ve marifet ilminden sonra kula lâzım olan ilk şey imkân bulunduğu, gücü yettiği ve anlayışı elverdiği ölçüde şer'i hükümlerle ilgili bilgileri sağlam bir şekilde bellemek için çalışmaktır. Yukardaki hususları öğrenen kimsenin önce nefsin âfetlerini bilip tanınması, nefsin eğitimi, huyların düzeltilmesi, şeytanın tuzaklarının neler olduğunu, dünya fitnesi ve bunlardan korunma yollarını öğrenmesi gerekir, bu ilme hikmet ilmi denir. Bu çalışmaların sonunda nefis, arzularına gem vurur, organlarını korur, hislerini bir noktada toplayarak görevini düzgün bir şekilde yapar, huylarını iyileştirir ve yüce Allah'ın edebleri ile edebilenirse, ahlâkını düzeltmek, zahirini temizlemek, nefsi arzulardan uzaklaşmak

64 Sâbüni, *et-Tibyan fî Ulumi'l-Kur'ân*, ss. 175-176.

65 Teftazani, *Şerhü'l-Akaid*, s. 189.

ve dünyaya sırt çevirmek kolaylaşır. Bu duruma gelen bir kul için kalbine gelen sesleri denetlemek kolaylaşır. Ve onun için marifet ilmi müyesser olur.

Bu sayılan tevhid, fıkıh, hikmet ve marifet ilimlerinden sonra havatur, müşahade ve mükâşefe ilimleri gelir. Özellikle işaret ilmi dedikleri işte budur. Yukarıda bahsedilen ilimlerin tümünü öğrenen sûfilere mahsus olan ilim budur. Kalbin müşahedesini ve ruhun keşfini gerçek manasıyla sözle ifade etmek imkânsız olduğu için bu ilme işaret ilmi denilmiştir. Bahis konusu hususlar vuslat ve vecd hâlleri ile bilinir. Bunun ne olduğunu, tasavvûfî hâlleri yaşayan ve bu ilme ait makamlara ulaşanlardan başkası bilemez...⁶⁶

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi işârî ilimlere sıradan herkes ulaşamaz ve onları anlayamaz. Onlara ancak belli aşamalardan sonra ulaşılabilir. Dolayısı ile bu aşamalar ile kişi bu ilimlere gerçek manada hazırlanmakla, yukarıda işaret edilen ve özellikle Bâtınîlerin içerisine düştükleri saplantı, sapıklık ve ilhadlara düşmekten kurtulmuş olacaktır. Bu ölçü ve aşamalara riayet edilmeden bu ilimlerle iştigali tasavvuf erbabı uygun görmemişler ve neticede de gerçek ve sahih bir işaret ilmine ulaşamayacağını beyan etmişlerdir. Biz tasavvuf erbabının hassasiyetle koydukları bu usûl ve ölçülere riayeti *Kuşeyrî*'de bariz bir biçimde görmekteyiz. Kuşeyrî, bu usûl ve ölçülere riayetini, bir işârî tefsir olan "Letaifu'l-İşârât"ı yazmadan evvel tamamıyla tefsir ilminin koyduğu usûllere uygun olarak "et-Teysîr fi't-Tefsîr" isimli eserini te'lif ederek göstermiştir. Zaten o Letaifinde de zahîrî manaları verdikten sonra, işârî manalara geçmektedir.

Bununla beraber gerek uyulması gereken bu usûllere uyulmadığından ve gerekse zuhur eden bazı yanlış anlamalar sebebiyle tasavvûfî tefsirin bazı menfi yön ve tesirleri olmamış değildir. Bunları şu şekilde hulasa etmemiz mümkündür:

Zühhd ve takvâ açısından yapılan işârî tefsirlerin yerini zamanla çok cüretli nazariyeler taşıyan sûfî tefsirler alabilmiştir. İşârî tefsir bunlara adeta bir kapı açmıştır.

İbn Mes'ud'dan rivâyet edilen "Her harfin bir zahiri ve bir bâtını vardır" hadisine ve bu manada rivâyet edilen diğer haberlere dayanılarak zamanla Kur'ân'da pek çok manalar aranmaya başladı. Nihayet her ilmin Kur'ân'da mevcut olduğu kanaati de hakim oldu. Enâm sûresi 59. âyetindeki "kitab" kelimesi Levh-i Mahfuza işaret ettiği hâlde işârî tefsirlerde Kur'ân'ın kendisi kabul edilmiş ve her şeyin ilminin O'nda bulunduğu inanılmaya başlanmıştır.⁶⁷ Bir saplantı hâline gelen bu arayış Kur'ân'ın asıl indiriliş gayesi olan hidayet yönünün göz ardı edilmesine yol açmıştır.

Sûfî tefsirlerin kabul edilen ve edilmeyen yönlerine bazen aynı tefsirin aynı sayfalarında bile rastlanabilir.⁶⁸ Bu husus da, muteber işârî tefsir yapılmasında

66 Kelabazî, *Taaruf*, İst. 1979, s. 130-131.

67 Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarîhi*, c. II, ss. 12-13.

68 Aynı yer.

konulan kayıtlara tam olarak ve bu sahadaki tefsirlerin bütününde sürekli bir şekilde riayet edilmediğini ortaya koymaktadır. Dolayısı ile istisnalar hariç çoğu işârî tefsirler muteber olan ve olmayan sûfî tefsirlerle karmakarışık bir hâlde bulunmaktadır.

Zahiri tamamen ihmal edilip sadece Kur'ân'ın bâtununu ele alan Bâtunîlerin tefsirleri şer'î ve lugavî kaidelerle çelişen tefsirler olup Kur'ânî üslûptan en fazla uzak olan tefsirlerdir.⁶⁹ Dolayısıyla işârî tefsirler bunlarla karıştırılmamalı ve bunlardan uzak durulmalıdır. Ancak bu konuda gereken hassasiyetin gösterildiği de söylenemez.

Sûfî tefsirler genellikle vicdaniyete dayanır. Din ise ne zevk ehlinin zevkin-den, ne de vecd ehlinin vecdinden alınmaz, onlara dayandırılmaz. Onlar Rable-ri ile sahibleri arasında sırlar olup kendilerini bağlasa bile başkalarını bağlamaz.⁷⁰ Ancak buradan onların bu açıklamalarından tamamen uzak kalınmalı, manası anlaşılmamalıdır. Kur'ânî manaların zenginleştirilmesinde onlardan istifade olunabilir. Nitekim bazı müfessirler onlardan yararlanmasını bilmişler ve o açıklamaları eserlerine almışlardır.

F. İşârî Tefsirin Müfessirlere Etkisi

İşârî tefsirle iştigal edip etmeme, yahut işârî tefsirleri eserlerine alıp almama yönünden müfessirleri şu beş grupta değerlendirebiliriz:

Bazıları tefsirin zahir yönüne önem vermişler, işârî yönüne pek işarete bulunmamışlardır. *Beydavi*, *Zemahşerî* gibi.

Bazıları zahire ağırlık vermişlerse de az da olsa işârî tefsir yönünü de ele almışlardır. *Neysaburî*, *Alûsî*, *Tabatabâî* gibi.

Bazılarında da işârî tefsir yönü galebe çalmış, bununla beraber zahir tefsir yönünü de sunmuşlardır. *Sehl et-Tüsterî*, *Kuşeyrî* gibi.

Diğer bazıları ise, bütün gayretlerini işârî tefsir yönünde kullanmışlar, zahire hiç iltifat etmemişlerdir. *Ebu Abdurrahman es-Sülemî* gibi.

Bir kısmı ise zahirden tamamen yüz çevirerek nazarî tefsir ile işârî tefsiri âdet- ta birleştirmişlerdir. *İbn Arabî*'ye nisbet edilen tefsir gibi.⁷¹

Daha açık bir ifade ile söyleyecek olursak, İslâm'ın özünden kaynaklanan ve Kur'ân ve sünnetle ilgisini kesmemiş olan tasavvuf hareketinin ve onun bir şubesi olan işârî tefsir ekolünün müfessirlere etkisi küçümsenemeyecek kadar büyük olmuştur. Zaten işârî tefsir de tefsir ilmi açısından bir yer işgal edebilecek seviyededir. En meşhur müfessirlerin bile işârî tefsirleri eserlerine alması bunun

69 Suphi Salih, *Mebâbis fî Ulumi'l-Kur'ân*, s. 297.

70 Zerkeşî, *el-Bürhan fî Ulumi'l-Kur'ân*, c. II, s. 170; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, c. III, s. 44; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 13.

71 Zehebî, *age.*, c. III, s. 45; Cerrahoğlu, *age.*, c. II, ss. 13-14.

açık bir göstergesidir. Zira Kur'an'ın icazı yanında, konu ve mana zenginliği, sahabe başta olmak üzere müfessirleri işârî manalara sevketmiştir. Tefsir kaynaklarında işârî açıklamaları görmek için, onların ille de müstakil başlıklar altında verilmesini beklememeliyiz. Pek çok tefsirde zahîrî açıklamalarla, işârî açıklamaların içiçe serdedildiğini görmekteyiz.

Konuyu buraya kadar getirmişken bir fikir vermek için, işârî tefsirde çok önemli bir yeri olan *Letaifu'l İşârât* isimli tefsir ve müellifi hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır:

II. Bir İşârî Tefsir Örneği: İmam Kuşeyrî (ö. h. 376-465) ve Tefsiri

a. Hayatı

Abdül-Kerim b. Hevazın b. Abdül-Melik b. Talha b. Muhammed en-Nisaburî, sûfiyyeden büyük bir zattır. Lâkabı "Zeynü'l-İslâm"dır. *Kuşeyr b. Ka'b* kabilesine mensuptur. *Kuşeyrî*, 376/986'da *İstiwa* nahiyesinde doğmuş, 465/1072'de *Nisabur'da* vefat etmiş olup üstadı *Şehid Ebu Ali ed-Dakkak*'ın yanında medfunudur. *Ebu'l-Kasım el Yemân*'den Arap edebiyatı, *Ebu Bekir et-Tûsî*'den Fıkıh, *Ebu Bekir b. Furek*'den Kelâm, *Ebu Ali el-Hasen ed-Dakkak*'dan Tasavvuf dersleri almıştır. Ebu'l-Huseyn el-Haffâftan hadis dinlemiş, Ebû İshak İsferayinî'den rivâyetlerde bulunmuştur.

Kuşeyrî kendisi tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, şiir ve edebiyatta benzerine az rastlanırbir üstattır. Zahîrî ve bâtunî ilimlerde büyük bir otorite sahibi, önde gelen sûfî âlimlerinden biridir.

Konuşması son derece güzel ve etkili, yazıları oturaklı ve edebî özelliklere haizdi. Güzel şiirleri ve ikna edici mektupları vardı. Tasavvuf ehlinin sözlerini nakil ve hikâye hususunda çok güçlüydü. Şafîî ve Eş'arî mezhebinin müdâfiilerindendi.

b. Eserleri:

1. *Âdâbu's-Sûfiyye*,
2. *et-Tabbîr fi't-Tezkîr*,
3. *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsir*,
4. *Uyûnü'l-Evcibe*,
5. *Kitâbu'l-Cevâbîr*,
6. *Kitâbu'l-Erbaîn*,
7. *Kitâbu Nüketi Üli'n-Nühâ*,
8. *Kitâbu'l-Münâcaât*,
9. *Kitâbu Abkâmi's-Simâ*,
10. *Kitâbu Nabve'l-Kulûb*,

11. *Şikâyetü Ehl-i Sünne bi Hikâyeti mâ Nâlebüm mine'l-Mibne,*

12. *Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Tasavvufa dair pek meşhur ve muteber eserlerden biri olup pek çok dile çevirisi yapılmıştır.)

13. *Letâifu'l-İşârât*.⁷²

c. '*Letâifu'l-İşârât*' Adlı Tefsirin Özellikleri

Hayatı, ilmî otoritesi ve eserlerinden de anlaşılacağı üzere İmam Kuşeyrî çalışmalarını ile âdeta kendini, usûlüne uygun müsbet işârî bir tefsir yazmaya hazırlamıştı. O gerçek bir mutasavvıf ve gerçek bir hâl ehli olabilmek için gerekli olan bütün ön hazırlıklardan geçmiş, gerekli bütün şer'î ilimleri ehlinde lâyıkı vechile tedris etmişti. Bu itibarla onun *Letâifi*, sahasında yazılmış diğer işârî tefsirlerden ayrı bir yere sahip olarak şu özellikleri taşır:

Onun tefsiri, Kur'an'ın zahirinin dışında bir takım ilâhî feyz ve sırlara dayanan ve büyük ölçüde Kur'an'ın tamamını âyet âyet açıklayan, orta büyüklükte işârî bir tefsirdir. Zira *Kuşeyrî*, hakikat diye adlandırdığı bâtın ilminin makbul olabilmesi için şeriatla örtüşmesinin gerekli olduğunu⁷³ söyleyen bir bilim adamıdır.

Diğer mütekellim, filozof ve mutasavvıfların tefsirlerinden ayrı bir özelliğe sahiptir. *Kuşeyrî*'nin *Letâifi*'ni okuyan bir kimse, gerçek sûfilerin izledikleri temel ilke ve ilimleri Kur'an-ı Kerime nasıl dayandırdıklarını görür.

Mücerred aklın ötesinde bir kısım kayıd ve sınırlara uyarak, nasslardan, Arap diline ait olan kaide ve uslûpları çiğnemen, zahiri ilimlere riayetle beraber istinbatlar yapılarak hazırlanmış bir tefsirdir. *Letâifte* ne sadece akli çıkarımlarla yetinilmiştir, ne de zorlama bâtunî manalara yönelinmiştir.

Kur'an âyetlerini kendi mezhebî görüşlerine uydurma ve ona hizmet ettirme eğilimi, *Letâifte* yoktur. Zaten müellifi, buna ihtiyaç bırakmayacak tarzda bir âlimdir. *Letâif* bir işârî tefsir olduğu için, onda uzun fikhî tartışma ve açıklamalar, rivâyet zincirleri yoktur. Ama Kuşeyrî ahkâm âyetlerini tefsir ederken de, hükûkî kavramları, tasavvufî kavramlarla karşılaştırarak çok güzel ve anlamlı bâtunî yorumlar yapar. Kısaca o, her Kur'an âyetini, bâtunî bir açıklamayı yapma fırsatı olarak değerlendirir ve bunu kurallara uygun bir biçimde yerli yerince yapar.

İ'tizâlî, şîî, bidat ve ilhadi tefsirlerden uzak, sağlam bir akideye dayanarak, hadis ve sahabenin görüşlerini öncelikle serdederek hazırlanmış bir eserdir.

Kuşeyrî, *Letâif*inden önce "*et-Teysîr fi't-Tefsir*" isimli kâmil tefsirini hazırlamıştır. *et-Teysîr*, lugat, istikak, nahv, nüzûl sebepleri, haber ve kıssalara özel itinâ gösterilerek kaleme alınmıştır. Bu yüzden de *Kuşeyrî*, *et-Teysîr*'den sonra

72 Celâlüddin Abdürrahmân b. Ebîbekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfesssîn*, ss. 61-63. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, ss. 421-425.

73 bk. *Kuşeyrî*, *er-Risâle*, s. 46.

ikinci aşamada yazdığı *Letâîfîni et-Teysîr*'inin ışığında ve rehberliğinde yazmıştır. Neticede de Onun *Letâîfî*, Kur'ân'ın zahiri ve İslâm'ın ruhu ile çatışan fikir ve te'villerden uzak kalmıştır.

Letâîf, Kur'ân'ı baştan sona kelime kelime ve hatta bazen harf harf tefsir eden Kur'ân'ın kâmil sûfî tefsirlerindendir.

Kuşeyrî, Kur'ân'da tekrarın olmadığı görüşündedir. Bu itibarla da *Kuşeyrî*, Besmele'nin, geçtiği her yerde tekrarın ötesinde ayrı ve özel işaret ve manalar taşıdığını söyler. Kendisi de Besmele'nin geçtiği her yerde bu işaretlere dikkat çeker.

Kuşeyrî, tefsirinin diğer bölümlerinde olduğu gibi Besmele'nin tefsirinde de, basit olmayan kuvvetli bir istinbat gücüne sahiptir. Onun bu istinbatları tamamen sahih işârî tefsir usûlüne uygundur.

Berâe (Tevbe) sûresinin, kâfirlere ültûmatom ile başladığı için Besmelesiz yazıldığı görüşünü; Berâe sûresinden daha bariz bir şekilde kâfirlerden bahseden ve doğrudan doğruya onlara hitapla başlayan diğer sûrelerin de Besmelesiz olması gerektiğini gerekçe göstererek zayıf bulur.

Sûre isimlerini, yalın olarak değil, genellikle 'İçerisinde bakara zikredilen sûre', içerisinde mâide geçen sûre' diye verir.

Onun en güzel yanlarından biri de, huruf-i mukattaalar hakkında uzun ve anlamsız yorum ve tartışmalara girmemesidir. O huruf-i mukattaaları Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği müteşabihlerden, Kur'ân'ın sırlarından olduğunu kabul eder. Ancak bu konuda varid olan görüşleri de serdetmeyi ihmal etmez.

Onun *Letaif*'indeki usûlü, felsefî metotlara göre olmaktan ziyade, edebî usûl-be göredir. *Letaif*'in edebî yönü gözardı edilemez bir kıymeti haizdir. 'İ'cazül-Kur'ân'ın pek çok sırrı onda mevcuttur.⁷⁴

Şu kısa bilgilerden anlaşılacağı üzere *Kuşeyrî*'nin *Letaif*'i menfî yönü olmayan, tefsir ilmi ve müfessirler için inkâr edilemez bir önemi haiz olan usûlüne uygun olarak yapılmış işârî Kur'ân tefsirleri için en güzel bir örnektir. Bu husus ise hem *Kuşeyrî*'nin ilmi ve tasavvûfî şahsiyetinin yüksekliğinden, hem de bu şahsiyetinin diğer eserleriyle beraber tefsirine de bariz bir biçimde yansımından kaynaklanmaktadır.

III. *Kuşeyrî*'nin Besmele Tefsiri

Burada *Kuşeyrî*'nin tefsirini daha yakından tanıyabilmek için *Letâîf*'teki 'Besmele' tefsirlerini vermeye çalışacağız. *Kuşeyrî*, her sûrenin başında, farklı kelimelerle Besmele'yi yorumlar. Bu açıklamalar, bazan birbirinin aynısı gibi anlaşılabilir. Ama bu açıklamalar, bulundukları sûrelerin başında çok daha anlamlı ve

⁷⁴ *Kuşeyrî*, *Letâîfî'l-İşârât*, Medhal, c. I, ss. 22-37; Süleyman Uludağ, *Kuşeyrî Risalesi*, ss. 67-70.

yerinde açıklamalardır. Biz, bunlardan büyük ölçüde lâfız tekrarı olan çok az bir kısmını terkttik. Zira Kur'ân'da tekrarın olmadığını, tekrar gibi görünen cümlelerin bulundukları yerlerde farklı anlamlar ifade ettiklerini savunan *Kuşeyrî*'nin kendisidir. Diğer tefsirlerin hemen hemen tamamı, Besmele'yle ilgili açıklamalarını Fâtiha sûresinin başında vermişler ve diğer sûrelerin başında Besmele hakkında bir şey söylememişlerdir. Onların bu açıklamaları irâb, kıraat, yazım, kelimelerin kökleri ve zahîrî manalarıyla ilgili bilgilerden oluşmaktadır. Bunda, Besmele'nin sûreleri birbirinden ayırt etmek için ve teberrüken getirildiğini, yoksa sûrelerden bir âyet olmadığını savunan *Medine*, *Basra* ve *Şam* kurrâlarının bu görüşlerinin etkisi olmuştur. *Kuşeyrî* ise Besmele'yi hem Fâtiha sûresinin, hem de diğer sûrelerin ilk âyeti olarak kabul eden *Mekke* ve *Kûfe* kurrâlarının görüşlerini⁷⁵ esas alarak her sûrenin başında Besmele'yi ele alıp açıklamış, Besmele'yle ilgili hem zahîrî, hem de batınî bilgiler vermiştir. Bu yönüyle o, diğer müfessirlerden ayrılmıştır. Örneğin *Sülemî*, Besmele hakkındaki açıklamalarını Fâtiha sûresini tefsir ederken verir. Besmele'deki kelimelerin bâtınî mana ve tecellîlerini *Kuşeyrî*'nin açıklamalarına benzer ifadelerle iki sayfada özetler.⁷⁶ Son dönemlerde yazılmış bir ișârî tefsir olan *Bursevî*'nin tefsirinde de durum aynıdır. *Bursevî* sadece Fâtiha sûresi tefsirini yaparken Besmele ile alakalı açıklamalarda bulunur. Üç sayfa tutan bu açıklamalarında o, Besmele'nin fazileti ile ilgili hadis ve diğer haberlere yer verir, bâtınî açıklama olarak ise Besmele'nin dolayısıyla Kur'ân'ın bâ harfi ile başlamasının hikmetlerini sıralar, sonra da 'İsim, Allah, Rahmân ve Rahîm' kelimeleri hakkında bilgiler verir.⁷⁷

Biz burada *Kuşeyrî*'nin Besmele ile ilgili açıklamalarını olduğu gibi vererek Tefsir Kültürümüzde önemli bir yer tutan Besmele Tefsirine, Tasavvuf cephesinden bir örnek sunmak istedik. Sonuçta bu açıklamaların bir araya getirilmesinden ortaya bir 'Besmele Risâlesi' çıkmış oldu.

a. Besmele'nin Sûrelerin Başında Bulunuşuyla İlgili Genel Açıklamaları

Kuşeyrî, Besmele âyetlerini açıklarken, Besmele'nin sûre başlarında bulunuş hikmetine dikkat çeker. Yine başında Besmele bulunmayan tek Kur'ân sûresi olan Tevbe sûresinin başında Besmele'nin bulunmayışına açıklık getirir, bu konudaki tartışmalara değinir:

"Yüce Allah, her sûrenin başında Besmele âyetini zikretmiştir. Bu bir tekrar değil, belki ayrı ayrı manalara işaret içindir. Bunun için biz, O'na güvenip dayanarak burada sözü bağlıyoruz."⁷⁸

75 bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, ss. 24-25.

76 bk. Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâikü't-Tefsir*, ss. 3-4.

77 bk. Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsiri Rûbî'l-Beyân*, c. I, ss. 6-10.

78 *Kuşeyrî*, *Letâifü'l-İșârât*, c. I, s. 44. (Fâtiha sûresi)

"Yüce Allah, yalnızca Berâe/Tevbe sûresinin başında Besmele'yi zikretmedi. Bu, O'nun dilediğini dilediği gibi yapmaya, dilediğini dilediğine vermeye kâdir olduğunu bildirmek içindir. O'nun yapıp ettiklerinde sebep aranmaz, o asla sorgulanıp hesaba çekilemez. Şurası net olarak bilinmeli ki, bu âyet Kur'ân'dan bir âyettir, her sûrenin başına konmuştur, ama burada zikri uygun görülmemiştir."

"Bu sûrenin, kâfirlerden uzaklaşma konusunda bir ültimatomla başladığı için, Besmele'nin zikredilmediği şeklindeki görüş zayıf, hatta uzak bir görüştür. Çünkü Beyyine, Hümeze, Tebbet, Kâfirûn gibi pek çok sûre de inkârcılardan bahsederek başlamakta ama başlarında Besmele yer almaktadır. Gerçi bu sûrelerde Tevbe sûresinde olduğu gibi açıkça kâfirlerden uzaklaşma zikredilmemiştir, bu yüzden rahmet zikriyle başlamamıştır, denilebilir."

"Şöyle de söylenebilir: Bu sûrenin Besmele âyetiyle başlamaması, ayrılığı hatırlatmak içindir. Şöyle ki, Besmele'den uzak olmak, tam anlamıyla vuslata, hakikate ermeye engeldir."⁷⁹

b. Dilbilimsel Açıklamaları

Kuşeyrî, âyetleri tefsir ederken yaptığı gibi, Besmele'yi açıklarken de dilbilimsel açıklamalara yer verir. Ancak bu açıklamalar yalın gramer kurallarından ibaret değildir. O, temas ettiği dil bilimiyle alâkalı kuralları, cümlelerin anlamına zenginlik katacak açıklamalarıyla birlikte verir.

"*Bismillahirrahmanirrahîm*: Besmele'nin başındaki 'Bâ', tazmîn harfidir. Bunun anlamı, her şeyin Allah ile olmasıdır. Evrende var olan her şey O'nunla vardır, her şeyin sahibi O'dur, her şey O'ndan gelmiş ve her şeyin dönüşü yalnızca O'nadır. O'nu birleyen de O'nun izniyle birler, inkâr eden de. O'nu tanıyan da O'nun sayesinde O'nu tanır, O'na baş kaldıran da."

"Yüce Allah, 'Bismillah' (Allah'ın adıyla) buyurdu da, doğrudan 'Billahi' demedi. Böylece hem teberrüken ismini anmış oldu, hem de bunun yemin ifadesi olmadığını vurgulamış oldu. Zaten ilim adamlarına göre, isim müsemmanın kendisidir. Yine isim kelimesi zikredilerek, gönüllerin tüm diğer şeylerden arınıp pampak olması sağlanmış ve gönüller O'na hazır edilmiş oldu. Böylece 'Allah' sözü tertemiz gönüllere gelmiş oldu."⁸⁰

c. Yazımla İlgili Açıklamaları

Kuşeyrî, harflerin uzun ya da kısa yazılışları, hafz edilip edilmeyişi gibi gibi çeşitli yazım kurallarına dikkat çeker, farklı yazılımlarla ilgili görüşlere yer verir ve bunları değerlendirir. Her şeyde ille de bir neden aranmasının bazen gereksiz olabileceğini söyleyerek konuyu bağlar.

79 *Kuşeyrî*, *Letâifü'l-İşârât*, c. II, s. 5. (Tevbe sûresi)

80 *Aynı eser*, c. I, s. 44. (Fatıha sûresi)

"Bismillah kelimesinin yazılımında, 'ism'in başındaki elif düşmüş, 'bâ' harfi de normalden uzun yazılmıştır. Bunların özel bir sebebi yoktur. Belki de bütün bunlar, O'nun var ettiği ve yok ettiği şeylerde ille de bir sebep aranmaz gerçeğini bildirmek içindir. 'İsim' kelimesinin başındaki elifin, kelimenin çokça kullanılması nedeniyle düştüğü iddiası tutarlı değildir. Öyle olsa, bâ harfinin uzatılması gerekirdi, çünkü o da çokça yazılmaktadır. Bâ'nın uzatılmasının hikmeti, Allah'ın isminin bereketini vurgulamaktır, şeklindeki iddia da tutarlı değildir. Öyle olsa aynı gerekçe ile elifin hafzedilmemesi gerekirdi. O hâlde tüm bunlarda herhangi bir sebep aramaya gerek yoktur. Çünkü O, dilediğini yapar, dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltır."⁸¹

"Bismillah ifadesindeki vasil hemzesi, aslında okunmayan bir harftir. O, sadece sakinleri okumak için kelimenin başında okunur, ama geçişte düşer. Lâkin o, okunmasa da yazıda gözüktür. Ama o, Besmele'de kullanıldığında yazımda da gözükmez. Bunun anlamı şudur: Sözü uzatan, yoldan geri kalır. Bu meyanda şunlar sorulabilir: Sonuna vav harfi yazılan, ama okunmayan Amr kelimesinin vavı nereden gelmiştir? Fiillerin cemi kalıplarındaki okunmayan, ama yazılan vavlar nereden çıkmıştır? Elifsiz yazılan 'Semâvât' kelimesinin elifi niçin düşmüştür? Tüm bu farklılıklarda ille de sebep aranmaz. Bunlar, sadece böyle olduğu içindir. Red ve kabul ehlinin durumu da böyledir. Nitekim Rabb'imiz, 'Elbette senin Rabb'in, dilediği her şeyi istediği gibi yapandır.'⁸² buyurmuştur."⁸³

d. Harfler Hakkındaki Açıklamaları

Müfessirimize göre, Kur'ân'da bulunan hiçbir şey boşuna ve anlamsız değildir. Ondaki her harfin ve her noktanın bile bir anlamı vardır. Kelimelerin anlamları olduğu gibi, onları oluşturan harflerin de ayrı ayrı anlamları vardır. *Kuşeyrî'nin* harflere yüklediği bu anlamların, hem Kur'ân'ın ruhuna uygun, hem de harfin içerisinde bulunduğu kelimenin bağlamıyla uyum hâlinde olduğu görülür.

"Bazıları 'Bism' kelimesinin başındaki 'Bâ' harfinin Allah'ın dostlarına birri (iyilik ve ihsanı), 'Sîn' harfinin yine O'nun gözde kullarına açtığı sırrı, 'Mîm' harfinin ise O'nun velî kullarına minneti (lütuf u keremi)ne işaret ettiğini söylerler. Ki o gözde kullar, Allah'ın birri ile O'nun sırlarına vakıf olurlar, onlara olan minneti ile O'nun emir ve isteklerini ezberleyip korurlar. Yüce Allah'ın lütuf ve ihsanı sayesinde onlar O'nun azamet ve kudretini anlarlar."

"Bazıları ise Besmele'deki 'Bâ' harfini işitince, Allah'ın her türlü kötülükten berâtini (uzak oluşunu); 'Sîn' harfini işitince, O'nun her türlü ayıptan uzak oluşunu; 'Mîm' harfini işitince de, O'nun mecdini (izzet ve şerefine) yüceltiğini) hatırlarlar."

81 Kuşeyrî, *Le'râifu'l-İşârât*, c. II, s. 262. (Hicr sûresi)

82 11 Hûd/107.

83 Kuşeyrî, *age.*, c. II, s. 284. (Nahl sûresi)

"Bâzıları ise 'Bâ' ile Allah'ın behâsını (güzellik ve letaferetini); 'Sîn' ile senâsını (ululuğunu); 'Mîm' ile melikliğini (her şeyin sahibi oluşunu) hatırlarlar."⁸⁴

"Besmele'nin başındaki 'Bâ' harfi, tevhîd ehli kişilerin O'ndan başka tüm her şeyden; bollukta ve darlıkta, refah ve sıkıntıda Allah'tan kopmaktan uzak oluşlarına (berâet) işaret eder. 'Sîn' harfi, onların her hâlükârda, gaybî müşahade alanında bile edep ve sükûnet (sekînet) içerisinde oluşlarına işaret eder. 'Mîm' harfi ise, Yüce Allah'ın onlara olan her türlü nimetlerini (minnetini) bildirir. O, onları kendisini tanıma ve kendisine itaat etme nimetleriyle mücehhez kılmıştır."⁸⁵

"Besmele'deki 'Bâ'nın, Yüce Rabb'in kullarından yalnızca hakikat ehlinin gönüllerine açacağı keşif ve beyanlara işaret ettiği de söylenmiştir. Böylece onlar, bir çoklarına gizli kalan şeylerin sırrına eren bir beyan üzeredirler. Artık bilinmeyenler bilinir olur, haberlerin iç yüzü onlara açılır, çoğu kimsenin vakıf olamadığına onlar vakıf olurlar. 'Sîn' ise, hakikat ehlinin gönüllerinin süruruna işaret eder. Onlar çeşitli lütuf ve ihsanlarla nimet cennetlerinde, izzet ve ikramların içerisinde huzur ve rahatlık içerisinde yüzerler. 'Mîm' ise, muhabbetullaha işarettir. Hakikat ehli olanlar, sevgi kaynağına bağlanmış olmakla her türlü sevgiye ermiş kimselerdir. Onlar Yüce Yaratıcının sevgisine de mazhar olmuşlardır. Artık O'nun sevgisiyle severler, O'nu isterler ve O'nu dilerler."

"Denilir ki, Besmele, müvahhidlerin yerleştiği meydandır. Oraya konan kimse, mukaddes bahçelerden beslenir ve ünsiyet rüzgârlarıyla huzura erer. Yine denilir ki, Besmele, fukaranın gönül makamıdır. Zenginlerin yeri Arafat'tır, fakirlerin yeri yurdu ise ilâhî tecellileri temaşa ve müşahadelerdir. Bismillah sözü, sevenlerin baharıdır. Onun gülleri, vuslat letaifi; çiçekleri ise kurbet hâlleridir."⁸⁶

e. Harflerin Harekeleriyle İlgili Açıklamaları

Kuşeyrî'ye göre harflerin harekeleri de anlamsız değildir ve onlar tesadüfen yerlerine konulmamıştır. Harflerin okunmasını sağlayan ve âdeta onların dili olan her hareketin bulunduğu yerde lisan-ı hâl ile söylemek istediği bir mesajı vardır. Müfessirimiz bunları şöyle seslendirir:

"Besmele'nin 'Bâ'sı kesra olup isimlerin sonunu kesra yapan harf-i cerdir. O, küçücük bir noktadır ve harflerin altına yazılır. Bu ise her bakımdan tevazu ve alçak gönüllüğe işarettir. Besmele'deki 'Sîn' harfi ise, sakın bir harftir. 'Bâ' harfi, huşu', huzu', cehd ve gayret içerisinde mülâyemeti asla bırakmayıp; ondan sonra sükûnetle/gönül huzuru içerisinde kaderi beklemene işarettir. Eğer O lütf u keremiyle seni kabul ederse, bu zaten istenen bir şeydir. Yok O, seni kabul et-

84 *Kuşeyrî, Letâifu'l-İşârât*, c. I, s. 44. (Fatîha sûresi)

85 *Aynı eser*, c. III, s. 771. (Kureyş sûresi) Bu açıklamaların, nimetlerin sayıldığı Kureyş sûresi ile ilgisi ortadadır.

86 *Aynı eser*, c. I, ss. 516-517. (A'râf sûresi)

meyip geri çevirirse, karar O'nundur. O'nun takdirine boyun eğmelisin. Çünkü Besmele'deki 'Mîm' harfi sana lütfederse O'nun minnetine; lütfetmezse O'nun takdirine muvafakat etmene işarettir."⁸⁷

f. Kavram Açıklamaları

Besmele cümlesi, 'İsim, Allah, Rahmân ve Rahîm' kavramlarından oluşur. Bunlar, kapsamlı anlamları olan temel Kur'ân kavramlarıdır. *Kuşeyrî*, bu kavramları, kökleri, kalıpları, lügat anlamları ve onlara Kur'ân'ın yüklediği anlamlar açısından ele alıp inceler. Her Besmele tefsirinde bunlardan birine yahut bir kaçına işaret eder. Özellikle bu kavramların çağrıştırdığı ve bunların hakikat ehli bir sûfi de oluşturduğuengin işârî anlamlara değinir.

"İsim, yücelik anlamına gelen 'sümûv' yahut nişan, dağlama ve alâmet anlamına gelen 'sime/vesm' kökünden türetilmiştir. Buna göre bu ismi anan kimse, tüm çeşitleriyle mücahedeye nişanlanmış; O'nun himmetiyle müşahade âlemlerine yükselmiş olur. Zira zahîrî nişanlardan yoksun olan kimse, bâtunî yüceliklere eremez. Öyle olunca da onu andığı zaman, zikrin zevkini bulamaz, kurbiyet ve safiyete eremez."⁸⁸

"İsim kelimesinin, yücelik anlamına gelen kökten türediğini söyleyenlere göre, ismi anan kimsenin derecesi yükselir, onu tanıyan kimse yüceliklere erer, onunla beraber olan kimsenin niyet ve gayesi yücelikler olur. Derecenin yükselmesi, bol sevap ve güzelliklerin kazanılması; hâliyle yüceliklere ermek, sırların aydınlanması; yüce niyetlerin sahibi olmak, kişiyi ağyâra kul köle olmaktan kurtarır."

"Kelimenin dağlama ve nişanlama anlamına gelen 'sime/vesm' kökünden geldiğini söyleyenlere göre, ismi anan kimse Allah'a ibadete nişanlanmış demektir. Buna göre isimle hemdem olan, iradesini dağlayıp ona tahsis etmiş; ismi seven kimse, duygularını dağlayıp dizginlemiş; onu tanıyan kimse yetkilerini ona devretmiş demektir. İbadete dağlanıp damgalanma, sahibini alevli ateşlere düşürür. İradenin damgalanması, tüm organların tevazu ile Allah'a kul köle olmasıdır. Duyguların dağlanması, kibrin yok olması; yetkilerin dağlanması ise, gerçek Sultanın karşısında kulun hükmünün yok olması demektir."

"Şöyle de denir: İsme vasil olan, Yüce Allah'ın azamet ve kadrini vehimlerden uzaklaştırıp yüceltir. Ondan ayrı kalan ise, ayrılık ateşiyle kalbini dağlamış olur."⁸⁹

"İsim, yücelik anlamına 'sümûv' kökünden gelir. Buna göre bu isimle isimlenenin yücelik, hakkıdır... Bismillah'ı lâyıkiyla tanıyan kimsenin himmeti yükselir, onu seven kimse vehimlerden kurtulur, safiyete erer. O öyle bir isim ki, onu

87 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. I, ss. 516-517. (A'râf sûresi)

88 Aynı eser, c. I, ss. 52-53. (Bakara sûresi)

89 Aynı eser, c. I, s. 310. (Nisa sûresi)

isteyen iki dünyanın dehdâbesini unuttur, onu tanıyan gönlünde, sebebini anlamadığı bir şey hisseder.”⁹⁰

“Allah kelimesinin manası: Tüm yüceliklere lâyık anlamına uluhiyyet sıfatına sahip olan demektir. Buna göre ‘Bismillah’ ifadesinin anlamı, erişilmez güç ve kuvvetin sahibi ile, O’nun yardımıyla, demektir. Rahman ve Rahîm, lütuf ve keremiyle eşsiz olan kudret sahibinin adıyla demektir. Uluhiyetin işitilmesi, heybet ve kudreti çağrıştırır; rahmetin işitilmesi ise kurbîyet ve ikramı çağrıştırır. Besmele âyetini işiten herkes, Yüce Mevlâ’nın lütf u keremiyle huzur, kendinden geçme, güzelliklere garkolarak her şeyde Yüce Yaratıcı’yı görme, kendini görmeme mertebelerine ulaşır. Kul, uluhiyet sıfatının sırrına erince, Yüce Yaratıcı’nın yüceliğine şahid olur ve kendinden geçer. Rahmet sıfatının sırrına erince de O’nun cemaline tanık olur. İşte o hâl, kulun yeniden kendine gelme hâlidir. Bunun şiirsel ifadesi şöyledir: İlâhî! Senin azametine tanık olunca kendimi kaybediyorum, ardından tekrar kendime geliyorum. Huzurunda kimi zaman kendime geliyor, kimi zaman fenâ bulup kendimden geçiyorum.”⁹¹

“Hakikat ehli, ‘Allah’ lâfzının kökü konusunda farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Çoğunluk, o herhangi bir kökten türemiş olmayıp, Yüce Yaratıcı’nın özel ismidir demişlerdir. Bu isim, marifet ehlinin kulaklarında çınladığında, onların akıl ve anlayışları Yüce Allah’tan başka hiç kimseyi hatırlamaz. Bu kelimeyi diliyle söyleyen, kulağıyla işiten kimsenin gönlünde de Yüce Allah hâzır ve nâzır olur. Bu kelime, yalnız ve yalnız Yüce Rabb’e delâlet eder. Onu diliyle söyleyen kimsenin, gönlü de O’nu bilir ve tanır. O kişi ruhuyla Allah’ı sever, O’nun tecellilerine tanık olur. Dış dünyasıyla Yüce Allah’ın huzurunda tevazuyla durur, iç dünyasıyla da O’nun huzurunda olduğunun bilincine varır. Artık bir başına bile olsa hep Allah için ve O’nun uğruna işler yapar. Allah’tan başkasına eyvallah etmez. Kendinden geçer, kendini devre dışı bırakır ve her şeyde, her işte yalnızca O’nun etki ve yetkisini görür. Yüce Allah, rahmetiyle onu kuşatır ve kul Rahman ve Rahîm demesiyle onu sarıp sarmalar, gönüllerini arındırır. Zira Yüce Allah, gözde kulları hep olsun diye, kullarına lütuf ve keremiyle muamele eder durur.”⁹²

“O’nun ismiyle gönüller nurlanıp aydınlanır, gerçek özgürlüğüne kavuşur. Yine O’nun adıyla dertler biter, yok olur gider. O’nun rahmetiyle ruhlar O’nu tanır ve huzura erer, akıllar kendinden geçer. Denilir ki, Allah’ın adıyla, herkes muradına erer, Allah’ın rahmetiyle her vecd sahibi vuslata erer.”⁹³

“Yüce Mevlâ, Besmele’de ‘Allah’ ismini, Rahman ve Rahim isimlerinden önce zikretmiştir. Bunun anlamı şudur: Kul O’nun dünyevî rahmeti sayesinde ilâhî marifete erer.”⁹⁴

90 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. II, s. 566. (Mü'minûn sûresi)

91 Aynı eser, c. I, s. 53. (Bakara sûresi); c. I, s. 396 (Maide sûresi)

92 Aynı eser, c. I, ss. 217-218. (Alu İmran sûresi)

93 Aynı eser, c. I, s. 459. (Enâm sûresi)

94 Aynı eser, c. II, s. 165. (Yusuf sûresi)

"*er-Rahmân er-Rahîm*: 'Rahmet' kökünden türemiş ve mübalağa formunda iki isimdir. Rahmet, nimet dileme anlamında O'nun ezeli sıfatıdır. Hakikat ehline göre, Rahmân ve Rahîm sıfatları arasında herhangi bir üstünlük söz konusu değildir. Rahmân sıfatının daha mübalağalı ve daha vurgulu olduğu da söylenmiştir. Yüce Allah'tan başkası Rahmân sıfatıyla isimlendirilemez. Rahîm sıfatı ise, O'ndan başkası için de kullanılabilir. Kul, Allah'ın rahmeti sayesinde O'nun Rahman oluşunu bilmıştır. O'nun rahmeti olmasaydı, hiç kimse O'nun Rahman oluşunu bilip tanıyamazdı."

"Rahmet, nimet dileme, yahut nimetin kendisidir. Nimetler çeşit çeşit ve farklı derecelerdedir. Zahirî nimetler vardır, bâtinî nimetler vardır. Ruhların ve sırların nimetleri vardır."

"Rahmân umumî/kapsamlı anlamı olan özel bir isim, Rahîm ise özel anlamlı genel/cins isimdir. Şöyle ki Rahmân, tüm herkesi rızıklandıran demektir. Rahîm ise, sadece mü'minleri, iç dünyalarında huzur ve başarılı bir hayata erdirenidir. Rahmân, iyiliklerle rahata erdiren; Rahîm ise nurlarla aydınlatıp huzura erdiren demektir. Rahmân sıfatı, tecellilerinin açılmasıyla; Rahîm sıfatı teveccühlerinin lütfedilmesiyle kendini gösterir. Rahmân, imana götüren şeyle; Rahîm, irfâna ulaştıran şeyle tecellî eder. Rahmân, irfandan bahşedilen şeyle; Rahîm, gufrandan bahşedilen şeyle görünür. Rahmân, gufrandan bahşedilen şeyle; Rahîm Rıdvandan bahşedilenle tecellî eder. Rahmân, gizlenen şeyle; Rahîm, ru'yetin gösterilmesiyle tecellî eder. Rahmân, O'nun her şeyden sıynılıp kendisine yönelen kasd ehlini muamelatta başarıya erdirmesiyle; Rahîm, vecd ehlini vuslat yolunda hakikata erdirmesiyle kendini gösterir. Rahmân, Allah'ın kullarının yararına olan şeyleri, en güzel bir şekilde yapması ve onları kollaması; Rahîm ise, onlara zarar veren şeyleri onlardan savıp onlara özen göstermesiyle kendini gösterir."⁹⁵

g. Besmele'nin Manalarıyla İlgili Diğer Açıklamaları

Bu başlık altında derlediğimiz açıklamalarında *Kuşeyrî*, genel olarak Besmele'yi tanımlar. Besmele'nin onu okuyan kulun ruhunda, gönlünde, özünde, aklında, fikrinde ve davranışlarında oluşturduğu yahut oluşturması gereken anlamlara, onun vermek istediği mesajlara dikkat çeker. Zaman zaman Besmele'nin başında bulunduğu sürenin âyetleri arasında ince irtibatlar kurar. *Kuşeyrî*'ye göre Besmele, iç ve dış dünyasıyla insanın besin, ışık, feyiz ve bereket kaynağıdır. Kısaca Besmele, kulun her şeyidir. Bu meyanda müfessirimiz, birbirine yakın gibi gözüken, ama asla birbirinin aynı olmayan farklı manalara, değişik ve canlı lâfızlarla temas eder. Besmele'nin kazanımlarının sayıldığı bu açıklamalarında *Kuşeyrî* şunları söyler:

"Besmele, şerefli kitapların, saygın mektupların şeref ve saygınlık belgesidir.

Zira Hz. Süleyman peygamber, Sebe' kraliçesine gönderdiği şerefli mektubuna Besmele ile başlamıştı.⁹⁶

"Bismillah, Yüce Allah'ın eşsiz ve benzersiz yaratma gücünü bildirmekte; er-Rahmân er-Rahîm ise, O'nun tüm işlerini en güzel biçimde ve yerli yerince yapmasına işaret etmektedir. Şöyle ki, tüm her şey O'nun dilemesi ve kudretiyle olur; O'nu birleyen de O'nun yardım ve inayetiyle O'nu tevhid eder."⁹⁷

"Besmele, her kulun şifası, hakikat yolcusunun ışığı, kendini kaybedenin dinginlik anı, vecd ehlinin imtihanı, Allah'tan korkanın hediyesi, ârifin tesellighahı, tevbekârın sığınağı, tâlibin aradığını bulduğu kapıdır. Evet âriflerin gönlü, ancak Besmeleyle ferahlar, korkuya kapılanların derdi çilesi, ancak Besmeleyle sona erer."⁹⁸

"Besmele, bazılarının aklını istilâ eder ve onlar o sayede idrak eder; bazılarının da gönlünü istilâ eder, onlar da o sayede kendinden kurtulur. İdrak edenler, o Yüce Yaratıcı'nın açık delillerinin aydınlığında görüp idrak eder; kendinden geçenler de O'nun azametiyle geçerler. Şöyle ki âlim olan, O'nun delilleri ışığında yol alır ve bu sayede aklettiği gerçeklerin ışığında huzura erer. Ârif ise, vuslat yolunda O'nun ilâhî tecellilerinin aydınlığında kendinden geçer."⁹⁹

"Besmele, bazılarında önce talep, sonra da tarab/sevinç içerisinde çırpınmaya neden olur. Kimilerinde ise önce hüzn, sonra da kaşıya neden olur. Şöyle ki, ümitle Besmele'yi işiten, O'nun rahmetini aramaya koyulur, o sırada onun kulakları rahmet nameleriyle çınlar. Korku ile onu işiten ise, önce O'nun azabının korkusuyla irkilir, sonra da O'na kaçar."¹⁰⁰

"Bismillah, Allah ile demektir. Âriflerin gönlü, Allah ile ışıır. Âşıkların gönlü de onunla yanar tutuşur. İşte o ârifler için O'nun sevgisi, âşıklar için de O'nun eşsiz cemalinin sevdası vardır."¹⁰¹

"Besmele'yi işiten âbid, ancak Allah'ın korumasına şükreder; sâlik O'nun rahmetini bulur. Onu gerçekten anlayan ârifin gönlü, yakınlaşma esintileriyle buhurlanır; ona tanıklık eden muvahhidin kanı, O'ndan ayrı kalmanın endişesiyle damlamaya başlar."¹⁰²

"Gönüller ancak Allah'ın ismini işitmekle yüceliklere erer; sırlar ancak Allah ile aydınlanır; ruhlar ancak Allah'ın haşmetini müşahade etmekle coşar, kabına sığmaz olur. Evet Bismillah, gönüllerin huzur ve ışık kaynağı, ruhların şifa ve de-

96 Bkz. Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 35. (Neml sûresi)

97 Aynı eser, c. I, s. 601. (Enfâl sûresi)

98 Aynı eser, c. II, s. 76. (Yunus sûresi)

99 Aynı eser, c. II, s. 120. (Hûd sûresi)

100 Aynı eser, c. II, s. 215. (Ra'd sûresi)

101 Aynı eser, c. II, s. 238. (İbrahim sûresi)

102 Aynı eser, c. II, s. 333. (İsrâ sûresi) Bu açıklamaların, sürenin başında anlatılan ve yüceliklere seyahat demek olan ve sırların açıldığı İsrâ ve Mi'rac mucizesiyle ilgili âşikardır.

va menbaıdır. O, âriflerin azığıdır. Onunla âriflerin yorgunluk ve sıkıntıları yok olur. Onunla, onlar gerçek özgürlüklerine kavuşarak ölümsüzleşirler.”¹⁰³

“Bismillah sadası, heybet (kendinde olma) ve gaybeti (kendinden geçme) gerektirir. Rahmân ve Rahîm sadası ise, ünsiyet (ülfet) ve kurbeti (yakınlık) gerektirir... Evet, Bismillah sadası yürekleri hoplatır, akılları baştan alır. Rahmân ve Rahîm sadası ise, gönülleri rahatlatır, akıllara şifa verir. Allah ismi ile celâl sıfatının tecellisi akılları baştan alır, Rahman ve Rahîm isimleriyle cemel sıfatının tecellisi ise yeniden akılları kendine getirir.”¹⁰⁴

“Bismillah, öyle yüce bir zatın ismidir ki, O'na kulluk yapan maksadına erer, O'nu isteyen tacını tahtını terkeder, O'nu tanıyan tüm sevdiklerini görmez/tanımaz olur, O'na erişen, kendini O'nun sevgisine vakfeder. O'nu anan kendi ismini unuttur, O'nu müşahade eden kendini kaybeder ve kendinden geçer. O, öyle şerefli bir isim ki, o kalpleri O'nun aşkına cezbeder. Çünkü O'nun aşkından habersiz olan gönüller, O'na ulaşamaz. O, öyle bir isim ki iyilerin silüeti, ancak O'na ibadetle nitelenir; gerçek özgürlüğü tatmış olanların ruhu, ancak O'nu müşahade etmekle O'na kulluk eder. O öyle bir isim ki, onu tanıyan, O'nun nitelediğinin çok ötesinde olduğunu itiraf eder.”¹⁰⁵

“Bismillâh, öyle şanlı bir zatın ismidir ki, O'nun izzet ve şerefine eren kimse, kulluğunu yalnızca O'na hasreder. O'nun aydınlık safiyetine vasil olan kimse, onun sıfatlarının izlerinde ferağat eder. O, öyle yüce bir zatın ismidir ki, O'nu tanıyanın gaye ve arzusu öyle yükselir ki, sonunda iki dünyayı istemekten vazgeçer. O'nu tanıyanın tüm dertleri yok olur, gönlü hoş olur, kulluk ve ibadeti yalnızca Rabbine olur, onun cenneti de yalnızca O'nun sevgisi olur. O'na kullukla kendini dağlayıp nişanlayan kimse, nefsinin arzularından kurtulmuş, isteklerinin esaretinden sıyrılmış olur. Artık o kimsenin O'ndan başka arzuladığı hiç bir şey olmaz ve o uğurda hiç bir zorluktan çekinmez.”¹⁰⁶

“Bismillah, öyle yüce bir zatın ismidir ki, Allah'a itaatla ona tutunan kimseye, O'nun en güzel nimetleri sunulur. O'na itaat edene O lütfeder, itaat fırsatını kaçırana süre tanır. Sonra tekrar tevbe edip O'na dönerse, O da onu hatırlar. İsyana dalıp densizlik ederse, onun kusurlarını örter, günahlardan arınırsa ona merhamet eder, büyüklenmeye devam ederse onun da belini kırar. Besmele öyle büyük bir zatın ismidir ki, dış dünyalar ancak O'nun tevfiğiyle aydınlanır; iç dünyalar da ancak O'nun hakikat nurlarıyla ışırlar. O'nun tevfiğiyle âbidler mücahadelerinde başa-

103 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. II, s. 375. (Kehf sûresi) Bu açıklamaların, Kehf sûresinde anlatılan, Allah uğruna canlarından geçmeyi göze alan ve böylece ölümsüzleşen Ashab-ı Kehf ile ilgisi açıktır.

104 Aynı eser, c. II, s. 528. (Hac sûresi)

105 Aynı eser, c. II, s. 418. (Meryem sûresi)

106 Aynı eser, c. II, s. 444. (Tâhâ sûresi)

rıya ulaşır; O'nun hakikatleriyle ârifler tam anlamıyla müşahade derecesine ererler. Ve onlar mücadele de kemale ermekle ahiret sevablarına nail olurlar, müşahade hâllerini sürdürmekle de daha dünyada yakınlık derecesine erişirler.¹⁰⁷

“Bismillah, ayrılığı ölüm korkusu, vuslatı hayat muştusu, irfanı rahatlama, ih-sanı ruhen huzura erme, ikbali tam anlamıyla ülfet, cemali şaşkınların gönlünü çelme sebebi olanın ismidir. O isme şahid olan hep esenlikte olur, onu bulan hep istikamette olur. O ismin ötesinde başka güzellik ve nasip yoktur.”¹⁰⁸

“Bismillah, bir yüce zatın ismidir ki, O'nun fiilleri O'nun yüceliğine delâlet eder; lütufları O'nun cemalini terennüm eder, âyetleri O'nun varlığına tanıklık eder, tüm tecellîler O'nun sıfatlarını haber verir. Bismillah, Aziz olan Allah'ın ismidir, O'nun kudreti fiilleriyle bilinir, O'nun inayet ve yardımı lütuflarıyla anlaşılır. Akıllı kişiler, fiillerinin delâletiyle O'nu bilip tanır; seçkinler O'nun lütuflarını hakederek celâl ve cemaliyle müşerref olurlar. Sayısız lütuflarıyla O'nun cömertliğini bilirler, tecellîleriyle O'nun varlığına tanıklık ederler. Bismillah, öyle yüce bir zatın ismidir ki, O, kendisine dua edenin duasına cevap verir; kendisine güvenene O yeter; kendisine yöneleni ikramlara boğar, günahlardan arınma merhamet eder ve ona yaklaşır; kendisine şikayette bulunanın şikayetinin gereğini yapar; kendisinden isteyene bol bol ihsan eder.”¹⁰⁹

“Bismillah, öyle yüce bir zatın ismidir ki, O, zâhid kulunun dünyasını terketmesinden; âbid kulunun hevasına muhalefet etmesinden, derviş kulunun arzularından vazgeçmesinden memnun olur. O, ârif kulunun, Mevlâ'sından başkasıyla eğleşmesine razı olmaz. Kul, bütün her şeyden sıyrılırsa, mâsivaya dair onda hiç eser kalmazsa, işte o zaman O, ondan hoşnut olur.”¹¹⁰

“Bismillah öyle yüce bir zatın adıdır ki, günahkâr kimse, O'na yönelerek affını isterse, günahları bağışlanır; âbid, sevaplarının katmerlenmesini isterse, ona da bol bol ecirler verilir. Öyle şanlı bir isim ki, velî şerefyağ olmak isterse, sa'yi meşkur olur; fakir biri O'nun varlığına maruz kalırsa, O'nun izzet ve satveti onu mahv u perişan eder. Sonuçta o kimse hiç esamesi okunmayan biri olur. Ahadiyyet ve samadiyyet öyle yüce ve ulu bir makam ki, ona kim vâsıl ve vâkıf olabilir?”¹¹¹

“Bismillah, öyle yüce bir zatın adıdır ki, O'nun avantajlarına tutunan kimse-nin dünya ve ahiret işleri âsân olur. O'nun iştiağıyla yanıp tutuşan, dücâr olduğu belâlardan lezzet ve tat alır. O'ndan başkasını kendine dost ve sırdaş edinen

107 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. II, s. 491. (Enbiyâ sûresi) Açıklamaların, Enbiyanın irşadıyla inanan inanmayan diye iki gruba ayrılan insanları izah etmesi, sûre ile Besmele tefsirinin irtibatını gösterir.

108 *Aynı eser*, c. II, s. 592. (Nûr sûresi)

109 *Aynı eser*, c. II, s. 625. (Furkân sûresi)

110 *Aynı eser*, c. III, s. 5. (Şuarâ sûresi)

111 *Aynı eser*, c. III, s. 23. (Neml sûresi)

kimsekin ise hem dünyası heba olmuştur, hem ukbası. 'Allah'tan başka yalvar-dıklarınız kaybolup gider.^{112,113}

"Bismillâh, cûd ü keremiyle günahkârlara şefaât eden; gösterdiği hedefleriyle zanlıları sınavan; aldığı ahidlerle muvahhidlerin yolunu aydınlatan; zikredilmesi bağı yanıkların neşvesi ve şükrü sınavanların âdeti olan Yüce Allah'ın adıdır. Yüce bir zatın ismidir ki, O'nun giysisi kibriyası; ululuğu letafeti; letafeti ise yüceliğidir. Gerçek kullara, O'nun bahşettikleri yeter; vecd ehline O'nunla bekâya ermek yeter."¹¹⁴

"Bismillah, öyle bir cümledir ki, onu işiten, onun gibi bir söz işitmediğini itiraf eder. Onu lâıykıyla anlayan, ondan başka cümle duyma ihtiyacı hissetmez. O cümleyi işitenin gönlü hoş olur, tüm acıları son bulur; dünya ve ahiret nimetlerini tam olarak almış olur. Artık o kimse ahirete bile rağbet etmeksizin, dünyadan el etek çeker. Çünkü ahiret ne kadar yüce bile olsa, Mevlâ'sı, daha yücedir. Evet Besmele'yi işiten kimse, fâni şeyleri imar etmeye rağbet etmez, vakit kaybetmeden Allah'a verdiği sözü yerine getirmeye koyulur."¹¹⁵

"Besmele, öyle anlamlı bir kelimedir ki, onu işitmek herkesin içini ferahlatan bir bahardır. Günahkâr için de, itaatkâr için de. Şerefli kişi için de, düşkün kişi için de. Onu, gönül kulağıyla işiten kimse, tüm lezzetleri terkeder; en lezzetli yiyecek ve içeceklerden vazgeçer."¹¹⁶

"Bismillah, O'nun varlığına tanıklık etmektir. O hâl, seni senden geçirir. Yine o, O'nun cûd u keremine tanık olmakur ki, o da seni şerefyab eder. Şöyle ki, sen, senden geçtiğinde, O, senin yerine geçer; sen şereflendiğinde ise, tüm lütuf ve keremlere kavuşmuş olursun."¹¹⁷

"Besmele, kuşatan, yağmalayan, baskın çıkan ve bahşeden bir cümledir. O, akılları baştan alır, ama bütünüyle değil. Gönüllere galebe çalar, ama tamamına değil. Ruhları alır götürür, ama dostların ruhunu. Dinginlik ve huzur bahşeder, ama gözde kişilere."¹¹⁸

"Besmele, yakîn ehlinin gönlünü ferahlatan; beyân ehlinin önünü açan bir cümledir. Yakîn ehli, ihسانlara ererek ferahlar; beyân ehli de açık delilleri gö-re-rek yolunu aydınlatır. Artık onlardan her biri doğru karar verir ve her biri için hakikatten bir pay vardır."¹¹⁹

"Yüce Allah, Besmeleyle başladı sözlerine. Besmele'yi lâıyık ile bilen sonsuz

112 17 İsrâ/67.

113 Kuşeyrî, *Letâîfı'l-İşârât*, c. III, s. 53. (Kasas sûresi)

114 Aynı eser, c. III, s. 107. (Rûm sûresi)

115 Aynı eser, c. III, s. 127. (Lokman sûresi)

116 Aynı eser, c. III, s. 138. (Secde sûresi)

117 Aynı eser, c. III, s. 149. (Ahzâb sûresi)

118 Aynı eser, c. III, s. 175. (Sebe' sûresi)

119 Aynı eser, c. III, s. 190. (Fâtur sûresi)

sevaplara erer; onu lâıyıkıyla tanıyanın duaları hep kabul olur; ona gereken değeri verenin, akıbeti hayrolur.”¹²⁰

“Besmele, bir kimsenin gönlünü kaplarsa, önce o kimse iki dünya sevdasından vazgeçer; sonra da tüm maddî tutkularını yıkmaya başlar ve ardından yüce hedeflere yükselir.”¹²¹

“Besmele, öyle şanı yüce bir zatın ismidir ki, tüm duyular O’nu kavrama konusundaki acizyetlerini itiraf ederler. O öyle ulu bir isim ki, tüm ilimler O’nu kuşatamayışlarının ezikliğini hissederekler. O, öyle cömert bir isim ki, O’nun sehaveti karşısında tüm ihtiyaçlar basit ve küçük kalır. O, öyle rahmet kaynağı bir isim ki, kulların günah damlaları, O’nun rahmet deryasının dalgalarının çarpmasıyla dağılır gider.”¹²²

“Bismillah cümlesi, gönüllerin şifası, ruhların ziyası, sırların en yücesidir. Onu bilinçli bir biçimde işitenin basireti iyice açılır, ardından sınırsız letâiflere mazhar olur. Onu vecd içinde dinleyen aklı başından gider ve sırlar tümüyle ortaya dökülür.”¹²³

“Besmele’nin künhüne vâkıf olanın, Hakk’ın katında derecesi yükselir, safiyete erer, nefesine lütuf rütbelerini giydirir, gönlüne ilâhî devletler konar, ruhunda yalnızca Cemal sahibinin lütufları yer alır ve o kimse Celâl sıfatının sırlarına erer.”¹²⁴

“Besmele’yi tanıyan kurtulmuştur, ondan habersiz olan ise kaybetmiştir. Dinden ve gönlünden Besmele’yi düşürmeyen kimseye şefaathçi olarak Besmele yeter ve o kişi Besmele’yle O’nun koruması altına girer.”¹²⁵

“Besmele, Allah’ın rahmetiyle günahkârların teselligâhı, âbidlerin ümidi, fakirlerin kanaat ve rızasıdır. Herkesin ondan alacağı bir payı vardır. Besmele’yi soluyan kimse, hakikati bulur.”¹²⁶

“Besmele, öyle yüce bir isimdir ki, onun lütuf ve keremine güvenen kimsenin, ondan başka sevdası olmaz. Artık o kimse, hiç kimsenin kapısına varıp kimseye yüz suyu dökmeyiz. O’nun lutuflarıyla azıklanan kimse, başka kapılardan hiç bir şey istemez, artık iyi zamanında da kötü zamanında da kimseye bel bağlamaz.”¹²⁷

“O, kendisine lütuflarda bulunursa, O’na şükreder; birazcık kısarsa, bu sefer de en güzel hamdlerle o sıkıntıları karşılar.”¹²⁸

120 Kuşeyrî, *Letâîfı'l-İşârât*, c. III, s. 211. (Yâsîn sûresi)

121 Aynı eser, c. III, s. 227. (Saffât sûresi)

122 Aynı eser, c. III, s. 245. (Sâd sûresi)

123 Aynı eser, c. III, s. 266. (Zümer sûresi)

124 Aynı eser, c. III, s. 294. (Mü’min sûresi)

125 Aynı eser, c. III, s. 319. (Fussilet sûresi)

126 Aynı eser, c. III, s. 341. (Şûrâ sûresi)

127 Aynı eser, c. III, s. 361. (Zuhruf sûresi)

128 Aynı eser, c. III, s. 616. (Kalem sûresi) Kuşeyrî, bu açıklamasıyla hamd ve şükür kelimeleri arasındaki farka da dikkat çeker.

"Bismillâh, Yüce Allah'ın ezeli ve ebedî yüceliğine işaret eder. O'nun ezeli yüceliği, O'nun asla başlangıcının olmaması; ebedî yüceliği ise, O'nun asla sonunun olmamasıdır. O'nun yüceliğini bilmek, kulu yüceliklere taşır."¹²⁹

"Besmele öyle yüce bir zatın ismidir ki, O'na sığınıp hatalardan kurtulan kimse, kurtuluş ve lütuflara nail olur. O'na itaat ederek O'na tutunan kimse derecesini artırır. Bismillah ismiyle dua eden, O'nun lütuf ve keremlerine mazhar olur; inanarak O'na olan sevgisini izhar eden kimseye O, celâl ve cemal sıfatlarıyla tecelli eder."¹³⁰

"Bismillah, merhamet ettiği kimsenin hâllerini imar eden Allah'ın adıdır. O, merhamet ettiğini yüceltir, zelîl ettiğini de rezil ve perişan eder. Evet Besmele, kulların yapmacık hareketlerine vâkıf olan, isyankârların günahlarını bağışlayan Yüce Mevlâ'nın adıdır."¹³¹

"Bismillah, şefkat ve merhamet menbaının ismidir. O, kullarının densizliklerini bilir, ama onlara şefkatle muamele eder, günahları örter ve bağışlar. Aslında O, cezalandırmaya da kâdirdir ama, işlenen günahları görür fakat gizler, bilir ama ortaya sermez."¹³²

"Bismillâh, mutlak kudret sahibinin adıdır. Kim O'nun emir ve isteklerini özenle yerine getirirse, O da onu ihsanlara boğar. O'na karşı gelmeyi sürdüren kimse ise, O'nun ikramlarının arasına set çekmiş olur. O'na itaat ve ibadete yönelmeyen kimsenin başından belâ ve sıkıntılar hiç eksik olmaz. Evet, Besmele izzet, kudret sahibi, hiç bir şeye muhtaç olmayan bir tek Allah'ın adıdır. O, mü'minlerin dostu, günahkârların sığınağıdır. O'nun celâl ve cemal sıfatlarının sınırı yoktur. O, günahkâr mü'minlerin de dostudur."¹³³

"Bismillah, öyle şanı yüce bir zatın adı ki, kainatta bulunan her şey O izzet sahibini arzular. Güneş, ay ve yıldızlar; gece ve gündüz, kısaca her şey kendi gönül dilleriyle şöyle çağırırlar: Biz, ölümsüz zatın kullarıyız, biz asla son bulmayacak olanı arzularız."¹³⁴

"Bismillâh, bir yüce Melik'in adıdır ki, O'nun mülkünün hiç bir şeye ihtiyacı yoktur, her şey O'nun izni ve emri ile gerçekleşir. O, öyle bir saltanat sahibidir ki, hiç bir ordu ve güç O'na karşı duramaz ve O'nunla başa çıkamaz. O, tüm yaratıkların yaratıcısı ve yöneticisidir. O, bir toplumu seçti ve onları aziz etti, ama onlardan yararlanmak için değil, onların yararı için. Diğerlerini ise, nimetlerinden mahrum bırakarak zelîl eyledi."¹³⁵

129 Kuşeyrî, *Leîâfı'l-İşârât*, c. III, s. 417. (Feth sûresi)

130 Aynı eser, c. III, s. 437. (Hucurât sûresi)

131 Aynı eser, c. III, s. 447. (Kâf sûresi)

132 Aynı eser, c. III, s. 480. (Necm sûresi)

133 Aynı eser, c. III, s. 516. (Vakıa sûresi)

134 Aynı eser, c. III, s. 556. (Haşr sûresi) Bu açıklamaların, göklerde ve yerde olan her şey Allah'ı tesbih eder, cümlesiyle başlayan sûre ile ilgisi açıktır.

135 Aynı eser, c. III, s. 569. (Mümtehine sûresi)

"Yüce Allah, kimi Besmele'nin sırtına vâkîf kılsa, o kişi onu diliyle söylemekle kalmaz, tüm organlarıyla o ismin müsemmasına erişmek için çırpınır durur. O'nun erişilmez kudretinin delillerini düşünmekle işe başlayan o kişi, ardından O'nun ihsanlarına gark olarak O'nu karşısında görür gibi olmaya başlar."¹³⁶

"Bismillah ismini lâıykıyla anlayan kimsenin, sözü özü doğru olur. Davranışları, ahlâkı, ahvali ve hatta alıp verdiği nefesleriyle hep o gerçeği tasdik eder. Sözünde doğru olması, delilsiz mesnetsiz konuşmaması; davranışlarında doğru olması, bid'ata bulaşmaması; ahlâkında doğru olması, Yüce Allah'ın tüm herkese sunduğu ihsanlarında bir eksiklik ve kusur görmemesi; hâlinde doğru olması, hep keşif hâlinde olması; nefeslerinde doğru olması ise, hep O'nu görüyormuşcasına solumasıdır."¹³⁷

"Besmele öyle yüce bir kelime ki, onu söyleyen kimse gereksiz yerlerde, ağyarın anılmasında asla kullanılmayan şerefli bir dile gereksinim duyar. Onu tanıyan kimse de, içerisine O'ndan başka hiç kimsenin asla karışmayacağı bir gönüle ihtiyacı duyar."¹³⁸

"Besmele'yi söyleyen, Yüce Allah'ın cemel ve celâl sıfatlarına tanık olur, ama elbette herkes değil. Çünkü o öyle yüce bir kelimedir ki, akıllar onu lâıykıyla anlamaktan âcizdir. O, herkesin kendisine muhtaç olduğu, ama kendisi hiç kimseye muhtaç olmayan Yüce Yaratıcı'ya delâlet eden ve her hâlükârda kulun dilinden düşürmemesi gereken bir kutlu cümledir."¹³⁹

"Bismillâh, kudretiyle gökleri ve yeri ayakta tutan, yardımıyla kalpleri ve sıraları doğrultan Allah'ın adıdır. Tüm işler, O'nun şanının yüceliğine işaret eder. O'nun saltanat ve azameti karşısında herkes O'na boyun bükür. Ahirette her yer O'nun nuruyla aydınlanır, dünyada sırlar O'nun nuruyla parıldar. O, dillerin kendisini anlatmaktan âciz kaldığı, tüm yüceliklerin sahibi olan Yüce Yaratıcı'dır."¹⁴⁰

"Bismillah, kendisine ibadetle kullarının güzelleşip süslendiği bir yüce zatın ismidir. O, öyle şanı yüce bir zat ki, kendisine itaat edenlerin itaat ve ibadetlerinin O'na bir yararı yoktur. Ama O'na itaat, âbidlerin süsü; O'nu tanımak, âriflerin kisvesi; O'na dost olmak, âşıkların zinetidir. Günahkârların süsü de, döktükleri gözyaşlarıyla yüzlerini yıkamalarıdır."¹⁴¹

"Bismillâh, öyle keremli bir zatın ismidir ki, O cûd ve keremini mü'minlere yaymıştır. Öncekiler ve sonrakiler, O'nu lâıykıyla kavramaktan âciz kalmışlardır.

136 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 575. (Saf sûresi)

137 Aynı eser, c. III, s. 587. (Münâfıkûn sûresi) Bu açıklamaların, münâfıklardan bahseden sûre ile ilgisi aşıkardır

138 Aynı eser, c. III, s. 592. (Teğâbün sûresi)

139 Aynı eser, c. III, s. 628. (Meâric sûresi)

140 Aynı eser, c. III, s. 634. (Nûh sûresi)

141 Aynı eser, c. III, s. 675. (Nebe' sûresi)

Nasıl kavrasınlar ki, O'nun sınırı yoktur! O, zaman ve mekânlara sığmaz, zaman ve mekânları da O yaratmıştır. O'nun sayesinde bilebilen, O'nu nasıl kavrayabilir ki? O'nun sayesinde zikreden, O'nu lâıykıyla nasıl zikredebilir ki?"¹⁴²

"Bismillah, bazılarının gönlünü ferahlatan, bazılarının da gönlünü yakıp tutuşturan bir cümledir. O, itaatkârların gönlünü ferahlatır, günahkârların ise bağrını yakar kavurur. Müridlerin gönlü onunla mutlu ve bahtıyar olur, âriflerin bağrını ise onunla hoplar ve daralır."¹⁴³

"Bismillâh, künhüne vâkıf olunamayan, eşi benzeri olmayan, kavranılıp tasvir edilemeyen, lâıykıyla takdir edilemeyen, Mirac sahibinin gözünden başka hiç bir göz tarafından görülemeyen, izni olmadan kendisiyle hiç kimsenin konuşmaya cesaret edemediği, büyüklük ve esrarının haddi hududu olmayan, hoşnutluğunu kazanmışlardan başkasının marifetine eremediği bir yüce zatın ismidir."¹⁴⁴

"Bismillah öyle şanı yüce bir zatın ismidir ki, O, kulunu aziz etmek istedi mi, onu marifete erdirir; sonra ihsanlarıyla onu tezyin eder; ardından onu nimetlere boğar. O kulunu, isyana düşmekten korur, her hâlûkârda ona en güzel bir şekilde muamele eder, onu iman üzere tutar, cennetlerinde ağırlar, rızasıyla ona iklimlerde bulunur, nihayet cemalini aşikâr olarak ona göstererek nimetlerini ikmal eder."¹⁴⁵

"Bismillah, Yüce Yaratıcı'yı ezeli sıfatıyla haber veren bir ifadedir. Rahmân ve Rahîm kelimeleri ise, O'nun ebediliğini yücelik ve lütfkârlık sıfatıyla bildirmektedir. Bismillâh ile, ruhlar mûkaşefe hâlini alır ve kendinden geçer. Rahmân ve Rahîm kelimeleriyle nefisler sarsılır ve akıllar baştan çıkar. O'nun celâl sıfatının tecellisi ile ruhlar dehşete kapılır, nefisler O'nun cemâl sıfatının tecellilerine susayıp kavrulur."¹⁴⁶

"Bismillâh, Yüce Allah'ın ulûhiyyetini bildiren bir cümledir. Ulûhiyyet, Yüce Yaratıcının yücelik, birlik, izzet ve ululuk sıfatlarına lâıyk olması demektir. O'nu isteyen kimse, tembellikten uzaklaşır; âcizlik ve ümitsizlik meydanlarında oylanmayarak akıl ve fikrini kullanırsa, O'nu akli delillerle bulabilir. O'nun uğruna ruhunu ve özünü ortaya koyan; rahatını, eşini dostunu terkeden ve hiç duraklamadan yoluna devam eden kimse O'nun saltanatını müşahade etmeye başlar. Bu konuda kimi insanlar, hedefe ulaşırlar; kimileri ise yarı yolda kalırlar."¹⁴⁷

"Bismillâh, zat ve sıfatlarında hiç dengi ve benzeri olmayan; yapıp ettiklerinde hiç yersizlik ve lüzumsuzluk olmayan; ilim ve hikmetinde hiç bir kusur olmayan; söz ve kelâmında hiç boş ve anlamsızlık bulunmayan Allah'ın adıdır. Evet

142 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 687. (Abese sûresi)

143 Aynı eser, c. III, s. 692. (Tekvîr sûresi)

144 Aynı eser, c. III, s. 709. (Burûc sûresi)

145 Aynı eser, c. III, s. 714. (Tânk sûresi)

146 Aynı eser, c. III, s. 732. (Şems sûresi)

147 Aynı eser, c. III, s. 735. (Leyl sûresi)

O, hikmet sahibidir, yaptığı hiç bir şey anlamsız değildir. O, ilim sahibidir, O'nun ilminde yanılma ve dalgalılık asla yoktur. O, sonsuz şefkat ve merhamet sahibidir, dilediğini var eder, dilediğini yok eder. O, yalnızca doğruyu söyler; verdiği hükümleri hakikatin kendisidir; tüm her şey O'nun yaratıkları; tüm her şey O'nun mülküdür.¹⁴⁸

"Bismillâh, çok kıskanç ve sahibine düşkün bir kelimedir. Onu anan dil, her türlü boş söz ve gıybetten korunmuştur. Onun sırlarına vâkıf olan gönül, her çeşit gaflet ve boşluktan arınmıştır. Ona müştak olan ruh, başka şeylerden ve engellerden korunmuştur."¹⁴⁹

"Besmele, yaratıklarına asla muhtaç olmayan; celâl ve cemal sıfatlarını hiç kimsenin dolduramayacağı; hiç kimsenin O'ndan izinsiz iş yapamayacağı; sûfinin O'ndan başkasının kapısında huzur bulamayacağı ve hiç kimsenin hükmünden kaçamayacağı Yüce Allah'ın ismidir."¹⁵⁰

"Bismillâh, kendisine itaat edeni azîz eden; kendisine başkaldıranı ise zelîl ve perişan eden ganî Mevlâ'nın adıdır. Evet, emirlerine uyan kimseyi O, en yüce mertebelere yüceltir. O'na karşı geleni ise, çok dehşetli belâlara düçar eder."¹⁵¹

"Besmele, öyle şanı yüce bir zatın ismidir ki, O'na iman eden saadet ve mutluluğun elinden alınmasından; dünya ve ahiret nimetlerinden mahrum olmaktan emin olur. O kişi, bozulmayan bir mutluluğa ve bitmeyen bir mülke erer, izzet ve devlet içerisinde bir hayat sürer."¹⁵²

"Besmele, öyle keremli bir zatın ismidir ki, O günahları gösterir de, gizler de; bilir ama bağışlar. Kullarını medh eder, rezil etmez. Kulunun işlediği tüm günahları bağışlar. Kul, durmadan günah işler, O ise buna aldırmadan hep bağışlar."¹⁵³

"Besmele, günahkârları emellerini gerçekleştirecek işlere zorlayan zorlu bir cümledir. O, âriflerin hâllerini, onların gözlerinde hep küçülten ve onları mûkaşefe ve müşahade yolunda hep ileriye götüren sürükleyici bir cümledir."¹⁵⁴

"Bismillâh, kendisini zikreden lisânı, kendisini tanıyan gönlü, kendisine müştak olan ruhu ve kendisine tanıklık eden sırrı azîz eden çok şerefli bir cümledir. Onu her isteyen bulacak değildir, her bulan da onunla hep beraber kalacak değildir elbet."¹⁵⁵

"Besmele, öyle şanı yüce bir zatın ismidir ki, O bir kalbe tecellî ettiği zaman, ya ona cemâl sıfatıyla muamele eder ve onu ihyâ eder; ya da celâl sıfatıyla mu-

148 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 739. (Duhâ sûresi)

149 *Aynı eser*, c. III, s. 757. (Âdiyât sûresi)

150 *Aynı eser*, c. III, s. 766. (Hümeze sûresi)

151 *Aynı eser*, c. III, s. 768. (Fîl sûresi) Bu açıklamaların Fîl sûresinde anlatılanlarla ilgisi âşikardır.

152 *Aynı eser*, c. III, s. 777. (Kâfirûn sûresi)

153 *Aynı eser*, c. III, s. 779. (Nasr sûresi)

154 *Aynı eser*, c. III, s. 780. (Tebbet sûresi)

155 *Aynı eser*, c. III, s. 782. (İhlâs sûresi)

amele eder ve onu mahveder. Sonuçta kul bekâ ve fenâ; kendinde olma ve kendinden geçme hâlleri içerisinde kalır."¹⁵⁶

"Bismillâh, öyle bir yüce zatın adıdır ki, akıllar O'nu kavramaktan âciz kalır, ilimler O'nu tanımlamakta zorlanır, irfanlar O'nu tanımakta yetersiz kalır, anlayışlar durur ve dehşete kapılır. O, yüce, ulu, güzellik, letafet, izzet ve kibriya sıfatlarıyla bilinir fakat, O'nu bütünüyle bilmek imkânsızdır. O, eserleriyle görülür, fakat O'nu tam anlamıyla nitelemek mümkün değildir. O, yüce sıfatlarıyla tanıır ama O'nu nitelemede sıfatlar yetersiz kalır."¹⁵⁷

Sonuç

İșârî Tefsir, Kur'ân'ın kendi özünde mevcut olan zühhd, takvâ, ihlâs ve ihsan gibi kavramlar üzerine bina edilmiş; çeşitli mizaç, meşrep ve seviyelerdeki ilim erbabının Kur'ân lâfız ve manalarında yoğunlaşmaları sonucu gelişmiş bir tefsir ekolüdür.

Zahir tefsirlerin İsrailiyat, mevzuat ve benzeri şeylerin tesirinde zaman zaman kalabildiği gibi, ișârî tefsirin de kabulü mümkün olamayan ve İslâm'ın ruhuna aykırı düşen bâtinî bir takım manaların etkisi altında kaldığı gerçeğini göz önünde bulundurarak, ișârî tefsirleri zahirî tefsirlerin ışığında yeniden gözden geçirme işi bu konuda fedakâr ve gayretli çalışmaları yapacak ilim adamlarını beklemektedir.

Bu meyanda meselâ, *Kuşeyrî'nin* bir *Letâifî*, kendi tefsiri *et-Teysirî* başta olmak üzere diğer zahirî tefsirlerin ışığında ele alınıp bir mukayese yapılabilir. Zira alanında yazdığı essiz eseri *Risâle'si* ile tasavvufun duayenliğini tescil ettirmiş olan *Kuşeyrî'nin* *Letâif* adlı ișârî tefsiri, Kur'ân'ın baştan sona tasavvufî tefsiri olması, Kur'ân'ın ruhuna ve onun zahirî tefsirlerine büyük ölçüde mutabakat etmesi bakımından son derece önemli bir eserdir.

Bu ve benzer çalışmalarla tasavvuf alanında şöhrat bulmuş bir çok kişiye atıf ve nisbet edilen eser, görüş ve sözlerin imkânlar nisbetinde tahkik ve karşılaştırması yapılarak haksız bir şekilde itham edilen kişiler bu ithamlardan kurtarılmış, art niyetliler de ortaya çıkartılmış olabilecektir. Böylece ișârî tefsir birtakım itham, istifham ve yalanlardan kurtarılarak tefsir ilmi açısından daha faydalı bir hâle getirilebilir. Bu konuda karşılaşılabilecek zorluklar kolektif çalışmalarla aşıp, bol semereli güzel sonuçlar elde edilebilir. Belkide bu şekilde tasavvufun dün olduğu gibi, bugün de pek çok kişinin hidayete ermesine, hidayette kalmasına ve tüm insanlığa yararlı daha zahid, daha âbid ve daha bilinçli insan tipleri yetiştirmesi-ne vesile olmada daha aktif bir rol oynamaya devam etmesi sağlanmış olacaktır.

156 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İșârât*, c. III, s. 785. (Felâk sûresi)

157 Aynı eser, c. III, s. 787. (Nâs sûresi)

En güzel İşârî tefsir örneklerinden biri olan *Kuşeyrî*'nin *Letâîf*'inde yer alan Besmele tefsirleri bir bütün olarak incelendiğinde şu sonuçlar elde edilir:

Kuşeyrî'ye göre Besmele Kur'ân'dan bir âyettir.

Kuşeyrî, her sûrenin girişinde yaptığı Besmele tefsirlerinde, o sûrenin içerisinden derlediği temel manaları, adeta bir giriş mahiyetinde veciz bir biçimde sunar. Her Besmele, başında bulunduğu sûreye göre şekil alır, o sûrenin mana kalıbına bürünür. Yani Besmele, okuyucuyu ait olduğu sûreye hazırlar; Besmele âyetini de ait olduğu sûre tefsir eder.

Bir gönül ve mana adamı olan *Kuşeyrî*, her harfte, her harekede ve hatta her noktada bir mana görür. Aynı harfe yöneltilen her bakış, âdeta birer şifre yahut kısaltma gibi, *Kuşeyrî*'nin özüne işlemiş tevhidî manaları çağırıştır. *Kuşeyrî*'nin karşısına çıkan kelimeler ise, mana deryasına dalmasına vesile olan araçlardır. *Kuşeyrî*'nin tek başına harflerden çeşitli manalar çıkarması eleştirilebilir. Fakat iyi araştırıldığında onun bu manaları Besmele cümlesinden ve Besmele'nin bulunduğu sûrenin içerisinden derlemiş olduğu görülür. Onun Besmele ile ilgili olarak yaptığı açıklamalarında Kur'ân'ın özüne ters düşen bir şeye rastlanmamaktadır.

Kuşeyrî, yaptığı Besmele tefsirleri sayesinde, Yüce Allah'ı tüm esmâ ve sıfatlarıyla hatırlar, yaşar ve okuyucusuna da o engin manaları hatırlatmaya, yaşatmaya çalışır. Başka bir deyişle, her Besmele'yi, Yüce Yaratıcı'yı değişik isim ve sıfatlarıyla tanıtmaya fırsatı olarak görür. *Kuşeyrî*'nin dilinde her Besmele cümlesi, Yüce Allah'ın değişik isim ve sıfatlarını terennüm ederler.

Yine *Kuşeyrî*'ye göre durum ve konumuna göre her kesimin Besmele'den alacağı şey farklıdır. Âriflerin, âbidlerin, dervişlerin, âşıkların, günahkârların Besmele'den alacağı şeyler farklı farklıdır. Besmele, lisan-ı hâl ile herkese farklı mesajlar sunar.

Kuşeyrî, bu Besmele yorumlarında bazen aynı açıklamaları, getireceği yeni yorumlara ışık tutması açısından ama farklı kelimelerle tekrarlar. Bu nedenle bu açıklamalar, kuru bir tekrarın ötesinde, yeni manalara kapı aralayan açıklamalardır. *Kuşeyrî*'ye göre tekrar yoktur ve yazımdaki her bir noktanın, her bir hareke ve işaretin ayrı bir değeri ve ifade etmek istediği bir anlamı vardır. Ona göre, Bâ harfinin, çizginin altına yazılmasında ve bir nokta olarak ifade edilmesinde pek derin anlamlar vardır. Kesrâ işaretinin harfin altında yer alması da, sükun işaretinin ait olduğu harfin üzerinde durması da anlamsız değildir. Kısaca söylemek gerekirse Hz. Ali'nin "İlim bir tek nokta idi, onu cahiller çoğalttı"¹⁵⁸ sözü ile, "Tüm kutsal kitapların manası Kur'ân'da toplanmıştır. Kur'ân'ın manası Fatiha sûresinde, onun manası Besmele'de, Besmele ise başındaki bâ harfinde özetlenmiştir"¹⁵⁹ sözü *Kuşeyrî*'nin bu açıklamalarında kendisini bulmuştur.

158 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, c. II, s. 87; Sanânî, *Sühûlî's-Selâm*, c. IV, s. 178.

159 Alûsî, *Rûbu'l-Meânî*, c. I, s. 69.

Kuşeyrî'nin yaptığı gramer, kavram ve yazım açıklamaları da, kuru teorik bilgilerden ibaret olmayıp yine ışârî manalarla süslenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (1162/1748), *Keşfü'l-Hafâ ve Mülzîlî'l-İlbâs* (2 c), Mektebetü Tûrâsî'l-İslâmi, Kahire, ty.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned* (6 c), İstanbul 1981.

ALÛSÎ, Şihabüddin Mahmud (1270/1854), *Ruhu'l-Meânî* (16 c), Beyrut 1994.

ATEŞ, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Ankara 1972.

_____, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.

BABANZADE, Ahmed Naim, *Sabîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1957

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi* (2 c), İstanbul 1973.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (256/870), *el-Câmiu's-Sahîb* (8c) el-Amîre, İst. 1353.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Tefsiru Rûbi'l-Beyân* (10 c), İstanbul 1389.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi* (2 c), Ankara 1988.

DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdîrahman (255/869), *Sünen* (2 c), Kahire 1386.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu-Ulûmi'd-Din* (4 c), Mısır 1939.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (4 c), Beyrut 1982.

İBN TEYMÎYYE, Ahmed b. Abdilhâlim (728/), *Kütüb ve Resâil ve Fetevâ İbn Teymiyye*, Mektebetü İbn Teymiyye, ty.

el-İSFEHÂNÎ, Rağîb (502/1108), *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dârü Kahramân, İst. 1986.

KELABAZÎ, Ebubekir Muhammed b. İshak (380/990), *Ta'arruf* (Doğuş Devrinde Tasavvuf), çeviren: Süleyman Uludağ, İstanbul 1979.

KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân* (20 c), Beyrut 1952.

KUŞEYRÎ, Abdülkerîm (465/1072), *Kuşeyrî Risâlesi*, çeviren: Süleyman Uludağ, İstanbul 1999.

_____, Abdülkerîm, *Letâifu'l-İşârât* (3 c) tahkik: İbrahim Besyûnû, Mısır 1981.

MENNA' el-Kattan, *Mebâhis Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1987.

MÛNÂVÎ, Muhammed Abdurraûf (1031/1621), *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi's-Sağîr* (6 c), Dârü'l-Mârife, Beyrût 1972.

MÛNZİRÎ, Abdülazîm Abdülkavî (656/1258), *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf* (5 c), Kahire 1937.

RÂZÎ, Muhammed b. Hüseyin Fahrüddin (606/1209), *et-Tefsiru'l-Kebîr* (32 c), Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahran, ty.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *et-Tibyân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1981.

SALİH, Suphi, *Mebâhıs fî Ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul, ty.

SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail (852/1448), *Sübülü's-Selâm*, Beyrut 1379.

SUYÛTÎ, Celalüddin Abdürrahmân b. Ebîbekir (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (2 c), Mısır 1978.

_____, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

SÜLEMÎ, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Huseyn (412/1021), *Ziyâdâtü Hakâiki't-Tefsîr*, Beyrut 1995.

TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l Kur'ân* (30 c), D. Fikir, Beyrut 1988.

TAHRALI, Mustafa, *Kur'ân ve Tasavvuf, Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları* (2 c), İstanbul 2000.

TEFTAZÂNÎ, Sadüddin Mesud b. Ömer (793/1391), *Şerbü'l-Akaid*, İstanbul 1966.

YILDIRIM, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000.

ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* (3c), Kahire 1989.

ZEMAHŞERÎ, Cârullah Mahmûd b. Ömer (538/1143), *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl* (4 c), Beyrut, ty.

ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (794/1391), *el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (4 c), Beyrut 1972.